

Van-Akdamar Manastırı Koruma ve Onarımına Bir Bakış

Dr. Öğr. Üyesi Şahabettin ÖZTÜRK*

**Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon ABD. Başk. Tuşba/VAN e-mail: sahozturk13@gmail.com
Orcid No: <https://ocid/0000-0001-6979-3342>*

ÖZET

Van Gölü'ndeki en önemli adalardan bir olan Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi, Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından 915-21 yılları arasında yapılmıştır. Kilise dışındaki diğer farklı tarihlerde inşa edilen yapılar; sarnıç, ruhban okulu, Jamaton bölümü, çan kulesi, şapel, servis bölümü, hizmet odaları, teraslı bahçeler, mezarlık ve liman ile manastıra dönüştürülmüştür.

Avrupa da başlayan ve emperyalist güçlerin desteklediği milliyetçilik hareketleri, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde teba-i sadıka olarak bilinen Ermeni halkını, olumsuz etkileyerek bazı istenmeyen olaylara sebep oldu. Yaşanan olumsuz olaylar sonucunda, 1918 yılında bölgedeki Ermeni halk zorunlu göçe tabi tutulmuştur. 1918-2005 yıllar arasında kullanılmayan manastır, doğanın olumsuz etkisi altında kalarak, güney müstemilat bölümlerini düz toprak dam örtü sistemi tamamen, beden ve iç duvarlarının büyük bir bölümü yıkılmıştır.

Akdamar Manastırı'nın onarım ve koruma çalışmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Van Valiliği tarafından 2005-12 yılları arasında temizlik, bilimsel kazı, restorasyon, konservasyon, çevre düzenleme ve peyzaj proje uygulama çalışmaları tamamlanmıştır. Akdamar Kilisesi, sahip olduğu mimari özellikleri ile restorasyon sonrası günümüzde yıllık yaklaşık 225.000 yerli ve yabancı turistin ziyaret edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Mimarisi, Akdamar Manastırı, Kazı Çalışmaları, Koruma Projesi, Ruhban Okulu.

An Outlook on Van-Aghtamar Monastery's Conservation and Restoration

Dr. Şahabettin ÖZTÜRK

*Lecturer, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Architecture and Design, Department of Architecture, Director of Restoration Programme, Tuşba/Van, e-mail: sahozturk13@gmail.com
Orcid No: <https://ocid/0000-0001-6979-3342>*

ABSTRACT

Church of the Holy Cross in the Aghtamar Island, one of the most important islands in Lake Van, was built between 915 and 912 by Gagik Ist, Vaspurakan King. It was converted into a monastery with buildings other than the church, a cistern, a clergy school, the square hall (Jamaton), the campanile, a chapel, services court, catchment rooms, roof gardens, a graveyard and a port which had been built during various periods. Nationalism movements that had started in Europe and had supported by imperialist powers affected negatively Armenian people that were known as loyal nation in Ottoman State in the beginning of XIXth century and caused some undesirable events. As a result of negative events, Armenian people of the region were expatriated in 1918. The monastery that was not utilized between years of 1918 and 2005 was under impacts of nature. For this reason, flat soil roof covering system of southern annexes were ruined entirely and outer and interior walls are of the same section were ruined partly.

Aghtamar Monastery's Conservation and Restoration works have been conducted by Ministry of Culture and Tourism and Van Governorate between the years of 2005 and 2012. Project application works for scouring, scientific excavation, restoration, conservation, land using and landscaping have been completed. After the restoration, Aghtamar church has been attracting approximately 225.000 local and international tourists by its architectural features today.

Keywords: Armenian Architecture, Aghtamar Monastery, Excavation Works, Conservation Project, clergy school.

1.GİRİŞ

Anadolu'nun en büyük gölü olan Van Gölü içerisinde, Adır Adası'nda Lim Manastırı, Çarpanak Adası'nda Çarpanak Manastırı, Rab (Kuzu) Adası'nda Şapel ve Akdamar Adası'nda Akdamar Manastırı yer almaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Akdamar Adası Kuzey Genel Görünüşü
(Ş. Öztürk)

Van Gölü'nün denizden 1646 m. yükseklikte oluşu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin karasal ikliminin hüküm sürdüğü coğrafyada, daha ılıman bir iklim yapısına sahiptir. Bu iklim göl çevresindeki yerleşimlerde ve göl içerisindeki adaların yapısına zenginlik olarak da yansır (Şekil 1-3). Van Gölü'ndeki en önemli adalardan bir olan Akdamar Adası'ndaki kilise ve müstemilatı mimarlık ve sanat tarihi açısından önemi oldukça büyüktür.

Şekil 2,3. Akdamar Adası Kuzey Genel Görünüşleri
(Ş. Öztürk)

Çeşitli yapı bölümlerinden oluşan kilisenin ana binası olan Kutsal Haç Kilisesi, Vaspurakan Kralı I. Gagik tarafından 915-21 yılları arasında inşa edilmiştir. Kilise dışındaki yapılar; sarnıç, ruhban okulu, Jamaton bölümü, çan kulesi, şapel, servis bölümü, hizmet odaları, teraslı bahçeler, mezarlık ve limandan oluşmaktadır(Cuneo,1988: 556; Kökler,2005: 325).

Mimari yapılar kral tarafından tasarlanmış, uygulaması ise keşiş mimar Manuel tarafından yapılmıştır. 1021 yılında Vaspurakan Krallığı ortadan kalkınca, 1113'de yapılar manastıra dönüştürülmüş, bu tarihten 1895 yılına kadar bölgedeki Ermeni Patrikliğinin merkezi haline gelmiştir (Bachman, 1913: 40-47). XIII. yüzyılın sonlarında Katholikos III.

Stephanus kilisenin doğusundaki şapeli, 1296 yılında I. Zacharias güneybatısına bitişik şapeli yaptırmıştır 1763 yılında kilisenin batısına Jamaton, XIX. yüzyılın başlarında ise güney kapısı önüne giriş bölümü ile çan kulesi inşa edilmiştir (İbşiroğlu, 1997: 21-23).

Şekil 4. Akdamar Kilisesi Batı Genel Görünüşü (Anonim)

1882 yılından itibaren kilisenin güneyinde müstemilat bölümlerinden avlu, iki katlı öğrenci konaklama bölümleri, sarnıç, ruhban okulu ve servis bölümü inşa edilerek, kilisenin manastıra dönüşümü sağlanmıştır (Kevorkiam-Paboudjran, 2013: 211-215), (Şekil 4-6). XVII. yüzyılın sonlarında Avrupa da başlayan ve emperyalist güçlerin desteklediği milliyetçilik hareketleri, XIX. yüzyılın başlarında artmıştır.

Osmanlı Devleti'nde teba-i sadıka olarak bilinen Ermeni halkı, milliyetçilik hareketlerinin olumsuz etkisi altında kalarak bazı olayların gelişmesine sebep oldu. Bu döneme kadar Müslüman ve Hristiyan halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarının zayıflayarak kopmasına neden olmuştur. Yaşanan olumsuz etkiler sonucunda, 1918 yılında bölgede yaşayan insanlar, zorunlu göçe tabi olmuşlar (Güzeloğlu, 1996: 53-72; Hovannısiyan, 2016: 105-114).

Bu tarihten sonra 2005 yılına kadar kullanılmayan manastır yapıları, doğanın olumsuz etkisi altında kalarak, güney müstemilat bölümlerini düz toprak dam örtü sistemi tamamen, beden ve iç duvarlarının da büyük bir bölümü yıkılmıştır. Akdamar Manastırı onarım ve koruma çalışmaları, Kültür Bakanlığı ve Van Valiliği tarafından 2005-09 yılları arasında temizlik, bilimsel kazı, restorasyon, konservasyon, çevre düzenleme ve peyzaj proje uygulama çalışmaları yapılarak tamamlanmıştır (Güzeloğlu, 1996: 53-72; Öztürk-Biber-Çavuşoğlu-Karaca, 2016: 60-65).

KONUMU

Akdamar Manastırı (Kutsal Haç-Surb Khach) ve Müstemilatı, Van İli, Gevaş İlçesi, Güzelkonak Mahallesi, L50a16b1b, L50a16b1c, L50a16b2a ve L50a16b2d Paftalar, 154 Ada, 1 Parsel de bulunmakta, yapının ve adanın mülkiyeti Maliye Hazinesi'ne aittir (Şekil 7,8). Van-Tatvan karayolunun 50. km. sinin, güney kıyısında bulunan iskelede tekneler ile yaklaşık 20 dakikalık deniz ulaşımı ile kuzeyde dört kilometre açıklıktaki Akdamar Adası'na ulaşım sağlanır.

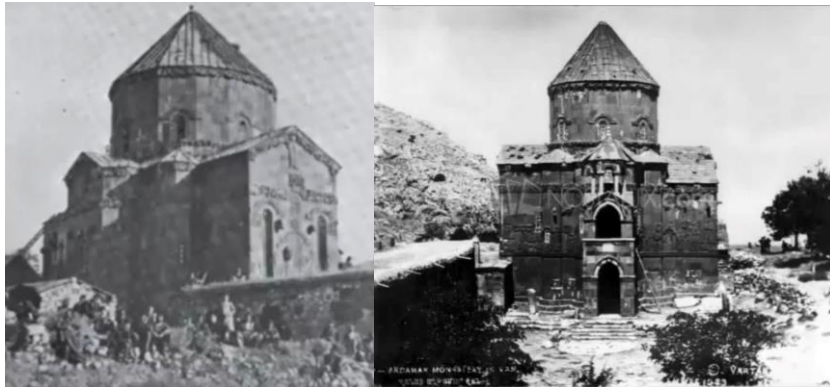
Şekil 5, 6. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Kuzeybatı Genel Görünüşleri (Rohrbach-Van"NuK")

Çok sayıda seyyahın ziyaret ettiği yapıların Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi açısından ilk inceleme çalışmaları, Walter Bachman tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmacının verdiği bilgi, resim ve mimari çizimlerden manastırın yüz sene önceki durumu hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır (Bachman, 1913: 40-47).

Manastır merkezinde Kutsal Haç Kilisesi yer almaktadır. Kilisenin kuzeydoğu köşesindeki Saint Sergius Şapeli ve buna bitişik kuzey jamatunu, kilisenin batı haç koluna eklenen Katogikos Thomas Jamatunu, güney haç kolu ile birleştirilen çan kulesi ile bu yapılardan bağımsız olarak kilisenin güneydoğusunda inşa edilmiş, Saint Stephanos Şapeli dini işlevli yapıları oluşturmaktadır. Bu yapıların dışında Katogikos Thomas Jamatunu'nun güney cephesine bitişik olarak yapılmış ve güneye doğru "L" şeklinde uzayan iki katlı keşiş hücreleri ile sosyal tesisler yer alır. Manastır mezarlığı ise, yapıların güneydoğu-kuzeydoğu yönündedir. Bu yapılardan Saint Stephanos Şapeli, keşiş hücreleri ve sosyal tesisler yıkılmıştır. Yıkılan şapelin günümüzde sadece doğudaki apsis kısmı ayakta. Keşiş hücrelerinin bulunduğu kısmın zemini yıkıntılar nedeniyle yaklaşık 2.50 m. yükselmiştir (Şekil 7, 8).

Mezarlık ise toprak altında kalmıştır. Burada halen izlenebilen mezar taşları mevcuttur. Manastır yapılarından Kutsal Haç Kilise kompleksini oluşturan ana kilise, Saint Sergius Şapeli, kuzey jamatun, Katogikos Thomas Jamatunu ile çan kulesi küçük ve lokal bozulmalar dışında günümüze sağlamdır. Manastır, 1113-1895 tarihleri arasında Van Gölü çevresinin Katogikosluk merkezi olmuştur. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında bölgede çıkan Ermeni isyanları ve I. Dünya Savaşı yıllarında siyasi olaylar sonucunda 1918 yılında bölgeyi terk etmişlerdir (Şekil 7,8).

Akdamar Adası ve Manastır yapıları, Kültür Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 08.06.1979 tarih ve A-1673 sayılı kararı ile I. Derece Arkeolojik ve Doğal Sit alanı "Anıt", "Sit" niteliğinde kültür ve tabiat varlığı olarak tescil edilmiştir. Ana yapıya ait belgeleme, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanarak, 09.12.2004 tarih ve 84 sayılı karar ile Diyarbakır Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Şekil 7, 8. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Kuzeydoğu Genel Görünüşleri (Anonim)

Akdamar Adası ve üzerinde yer alan tüm yapıların yer aldığı Çevre Düzenleme Projesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanarak, 15.07.2010 tarih ve 661 sayılı karar ile Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Manastırın müstematına (Avlu, Sarnıç, Servis Bölümü, Ruhban Okulu, Hücre Odaları) ait projeler, alanda yapılan bilimsel kazı çalışması yapıldıktan sonra Van Valiliği İl Özel Genel Sekreterliği tarafından belgeleme, rölöve ve restitüsyon projeleri hazırlanarak 23.05.2012 tarih ve 157 sayılı karar, restorasyon projesi ise 29.06.2012 tarih ve 183 sayılı karar ile Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır. Projelere

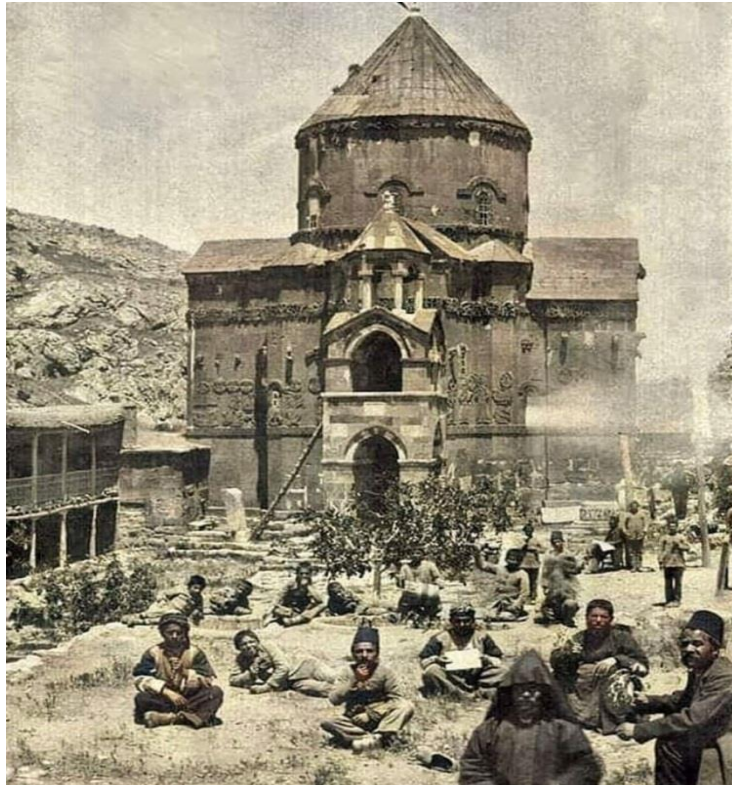
hazırlandıktan sonra onarımı yapılmış dini ve kültür turizmine açılmış, her yıl çok sayıda yerli ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilmektedir.

3.TARİHÇESİ

Akdamar Adası'ndaki Holly Cross (Kutsal Haç) Kilisesi, 908 tarihinde Vaspurakan Kralı olan I. Hacik Gakik Ardzruni tarafından 915-21 tarihleri arasında Mimar Manuel'e bir saray kompleksinin kilisesi olarak yaptırılmıştır. Ardzruni Sülalesi'nin tarihini anlatan Thomas Ardzruni yazdığı eserinde, Gakik'in taç törenini, Akdamar Adası'nda tasarımını kendisinin yaptığı ve inşaat sırasında nezaret ettiği saray, kilise ve surların beş yıl gibi kısa bir sürede tamamlandığını ayrıntılı bir şekilde bildirmektedir (Brosset, 1874: 225-238; Layard, 1853: 413,414; Deyrolle, 1876: 396,397; Lynch, 1965: 129-135; Lehman, 1910: 91-94; Lalayan, 1910: 197-212; Strzygowski, 1918: 82-84; Otto-Dorn, 1962: 322-325; İpşiroğlu, 1963:18; Mango, 1976: 231-293; Thierry,1983: 289-293; Öney, 1989:3-9; Mercangöz-vbş, 80,81; Karaca, 1999; 1-13; İpşiroğlu 2003: 23).

Vasal Vaspurakan Krallığı Bizans İmparatoru II. Basileios tarafından 1021-22 yılında ortadan kaldırılmış ve son kral Senekerim 40.000 Ermeni ile birlikte Sivas kısmen de Kayseri civarına göç ettirilmiştir. Vaspurakan Krallığı'nın ilhak edilmesiyle birlikte (12 kale, 4400 köy, 115 manastır) Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi bir saray kilisesi olmaktan çıkmış ve manastıra dönüştürülmüştür (Uras, 1950: 75,76; Honigman, 1970; 6,166-168; Kaşgarlı, 1985: 328; Şahin, 1988: 37; Kürkcüoğlu, 2000; 43,44).

Akdamar Başpiskoposu I. David Tharnikian (Tornikyan), Amanos Dağları'ndaki Şuğır Manastırı'nda bulunan Katogikosluğun başına III. Grigor'un seçilmesine itiraz ederek 1113 tarihinde kendi katogikosluğunu ilan etmiştir. Akdamar Katogikosluğu 1114 yılından itibaren müstakil bir merkez olarak görev yapmış ve Van Gölü çevresindeki piskoposlukların çoğunluğu Akdamar Katogikosluğu'na bağlı kalmıştır. 1113 tarihinden 1895 tarihine kadar Akdamar Manastırı'nda 50 kadar Katogikos görev yapmış ve son Katogikos Haçatur Çiroyan (1864-95) 1895 yılında ölmüştür.

Şekil 9. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Güneydoğu Genel Görünüşleri (Anonim)

Çiroyan'dan sonra yerine yeni birisi seçilmemiş ve Akdamar Kutsal Haç Manastırı bir piskoposla yönetilmiştir. I. Dünya Savaşı'nı takiben 1918 tarihinde Katogikosluk ortadan kaldırılmıştır (Akinian, 1920: 8-11; Küçük, 1997: 181,191), (Şekil 7-9). Katogikosluk merkezi olan Kutsal Haç Kilisesi'nin güney cephesinde yer alan kısmen eksik bir yazıttan, yıkılan kubbe ve doğu köşe odalarının onarım ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu onarımın 1272-96 yıllarında katogikos olan III. Stephanos tarafından XIII. yüzyılın sonunda yaptırıldığı kabul edilmektedir. 1293 tarihinde kilisenin güneydoğusuna kiliseden bağımsız Saint Stephanos'a ithaf edilen bir şapel inşa edilmiştir. 1296-1336 tarihleri arasında Akdamar Katogikosu olan I. Zacharias, kilisenin kuzeydoğu köşesine Saint Sergius'a ithaf edilen ikinci bir şapel inşa edilmiştir.

Kilisenin batı haç koluna bitişik olarak inşa edilen büyük Jamaton, batı giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre 1763 tarihinde Katogikos Thomas tarafından yaptırılmıştır. Saint Sergius Şapeli'nin batı cephesine bitleştirilen kuzey jamatunun yapım tarihi belli değildir. Ancak yapıda kullanılan malzemenin Katogikos Thomas Jamatunu'na benzerliği ve kilisenin kuzey girişini kapatmasından yola çıkılarak XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başında yapıldığı ileri sürülmektedir. Aynı şekilde kilisenin güney girişini kapatan çan kulesi de 1800 yıllarına tarihlendirilmektedir.

Katogikos Thomas Jamatunu güney cephesine bitişik olarak yapılmış olan ve güneye doğru uzanan iki katlı keşiş hücreleri ve sosyal tesislerin yapım tarihleri hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz (Bachman, 1913: 45,46; Öney, 1989: 9-11; Mercangöz, 1995; 80, 81; Karaca, 1996: 54).

Kutsal Haç Kilisesi'nin batı haç koluna bitleştirilen Jamaton, batı giriş kapısı alınlığında bulunan yedi satırlık kitabeye göre 1763 tarihinde Katogikos Thomas tarafından Mimar Naphapet'e inşa ettirilmiştir. Jamatunu yapım kitabesi, batı cephesinin ortasında yer alan sivri kemerli kapı alınlığında bulunmaktadır. Yedi sıra halinde kazıma tekniğiyle yazılmış kitabe 0.50x0.90 m. ölçülerinde olup burmalı ince kaval bir silmeyle dıştan sınırlandırılmıştır. Kitabe üstten başlayarak alta doğru yarım daire şeklinde genişlemektedir (Şekil 8-10).

Türkçe Anlamı

"Aght'amar Katogikosu Thomas'ın gözetiminde, Tanrının iradesiyle, bu sahn (salon) 1212 Ermeni yılında (1763) Mimar Nahapet tarafından kuruldu. Kardeşlerinizin başışlanması için yalvarınız" (Lynch, 1965: 131; Bachman, 1913: 45,46; Öney, 1989:9-11).

4.YAPININ İNCELENMESİ

4.1.Plan

Katogikos Thomas Jamatunu, dört yapraklı yonca planlı (Tetrakonkos-Hrips'ime) Kutsal Haç Kilisesi'nin (Holly Cross) batı haç koluna birleştirilmiştir. Dıştan 12.30x12.70 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir. Orta kare mekândaki dört serbest paye ile duvar payelerinin üstüne yaslanan sivri kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir(Thierry-Donabedian, 1998: 309-475; Mercangöz, 1995: 80-81).

Jamatunu batı cephesinin tam ortasında 1.80 m. genişliğinde, sivri kemerli bir kapı alınlığı olan taç kapı formunda giriş yer almaktadır. 0.95x1.45 m. ölçülerindeki kapı açıklığı, yanlarda 0.20 m. enindeki tek parçadan yapılmış söve taşlarının üzerine atılan 0.50x0.90 m. ölçülerindeki tek blok atkı taşı ile sınırlandırılmıştır. Bu atkı taşı aynı zamanda kapı alınlığı şeklinde düzenlenmiş olup üzerinde yedi satırlık Jamatunu yapım kitabesi bulunmaktadır. Kapı sövelerinin iç köşelerinde bulunan burma şeklinde yivlendirilmiş ince bir kaval silme, atkı taşındaki kitabeyi dıştan sınırlayarak üstte sivri kemer şeklinde

sonlanmaktadır. Bu kısımlar duvar yüzeyinden içeri doğru 0.20 m. girinti yapmaktadır (Şekil 11-14).

Şekil 10. Akdamar Manastırı Vaziyet Restitüsyon Zemin Kat Planı (Ş. Öztürk)

Girişin çevresi alınlığın oturduğu üzengi taşına kadar 0.10 m. enindeki içte kaval dışta iki sıra oluk silme ile çevrelenmiştir. Sivri kemerli kapı alınlığının etrafı ise 0.22 m. enindeki dört sıra halinde düzenlenmiş düz oluk ve kaval silmelerle sınırlandırılmıştır. Bu silmeler eşikten itibaren 1.40 m. yükseklikte bulunan ve duvar yüzeyinden 0.05 m. çıkıntı yapan konsollar üzerine oturmaktadır. 0.30 m. uzunluğunda ve 0.15 m. yüksekliğindeki konsolların alt köşeleri kırk beş derecelik bir eğimle yukarı doğru pahlanmıştır.

Batı cephede hareketliliği sağlayan bir diğer unsur da girişin üst ekseninde ve çatı saçağının üçtaş sırası altında açılmış dikdörtgen formlu üç mazgal penceredir(Şekil 11-14).

Şekil 11. Akdamar Kilisesi Avlu İç ve Kuzeybatı Genel Görünüşleri (Anonim)

0.20x0.40 m. ölçülerindeki üç mazgal pencerede günümüze sağlam bir şekilde gelmiştir. Cephenin üst kısmındaki çatı saçağı ve en üst sıradaki taşların bir kısmı dökülmüştür.

12.30 m. uzunluğundaki güney cephenin zemini, daha önce bu cepheye bitişik yapılmış iki katlı keşiş hücrelerinin yıkılması sonucu yükselmiştir. Bu yapılardan kalan ve yükseklik ölçüsü alabileceğimiz en belirgin duvar izi güney cephenin batı köşesindedir.

Jamatunun güney duvarına bitişik olarak örülmüş bu yapılardan kalan 2.90 m. yüksekliğindeki duvar kalıntısı, aynı zamanda güney cephenin zemininde 2.90 m. yükselmiş olduğunu göstermektedir (Şekil 10-14).

Cephenin üst ekseninde ve çatı saçağının üçtaş sırası altında açılmış 0.22x0.45 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencere bulunmaktadır. Pencerelem günümüze sağlam durumda gelmiştir. 0.15 m. dışa çıkıntı yapan 0.20 m. kalınlığındaki çatı saçağının doğu ve batı kısımları düşmüş durumdadır. Orta mazgal pencerenin altında bulunan ve jamatondan güneydeki ek mekânlara geçişi sağlayan kapı, zeminin yükselmesi sebebiyle karşı cepheden bakıldığında fark edilmemektedir. Cephenin tam ortasında yer alan 0.65 m. eninde ve 1.00 m. yüksekliğindeki kapı açıklığını, ikisi dikme biri atkı taşı olarak kullanılmış üç blok taş sınırlandırmaktadır. Söve taşı işlevi yapan 0.45 m. enindeki dikme taşların köşeleri tek sıra niş dizisiyle hareketlendirilmiştir. Üst kısımdan kesilen 0.45 m. yüksekliğindeki bir mezar taşı ise atkı taşı olarak kullanılmıştır. Cephenin doğu köşesinin üst kısmındaki kaplama taşları düşmüştür(Şekil 11,12,14).

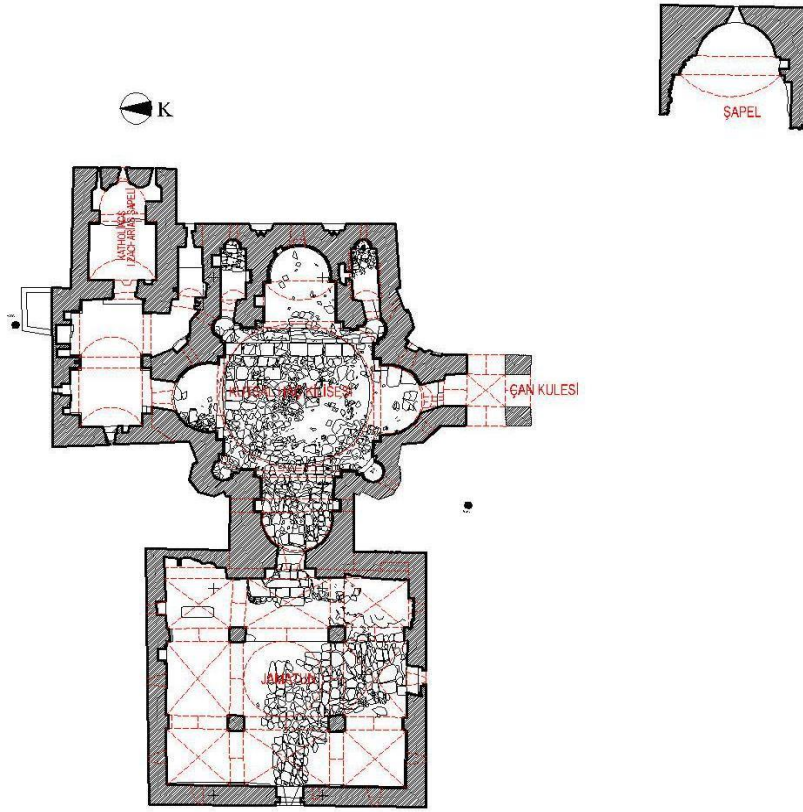
Jamaton doğuda daha erken tarihli Saint Croix Kilisesi'nin 5.75 m. uzunluğundaki batı haç kolunda birleştirilmiştir. Kilisenin batı haç kolunun batı yüzeyinde Jamatona ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Jamatonun içinden kiliseye geçişi sağlayan 1.95 m. yüksekliğinde ve 1.35 m. enindeki dikdörtgen formlu kapının bulunduğu batı haç kolu, süsleme kuşaklarının başlangıcına kadar yapının içinde kalmaktadır. Jamaton iç mekânın doğusunda, kilisenin batı haç kolunun batı yüzeyinin kuzey ve güney köşelerine duvar payeleriyle bitştirilmiştir. Duvar yüzeyinden 0.50 m. taşıntı yapan payeler üzerine üç sivri kemer yaslanmaktadır.

Şekil 12,13. Akdamar Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Doğuda jamatona ait duvarlar, kilisenin batı haç kolunun kuzey ve güney yüzeylerine bitişik örülen 0.90 m. kalınlığındaki duvarlardır. Kilisenin batı haç kolunun kuzey tarafında kalan jamatonun duvarı 3.85 m. uzunluğundadır ve günümüze sağlam bir şekilde gelmiştir.

Haç kolunun güneyindeki duvarın uzunluğu ise 3.35 m. olup dış kaplama taşları dökülmüş durumdadır. Jamatonun doğu cephesinin toplam uzunluğu, batı haç koluyla birlikte 12.95 m. dir. 12.30 m. uzunluğundaki kuzey cephe batıdan doğuya doğru hafif eğimli bir şekilde yükselmektedir. Bu cephenin üst ekseninde ve çatı saçağının üçtaş sırası altında açılmış 0.25x0.40 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencereden başka hareketliliği sağlayacak bir unsur bulunmamaktadır(Şekil 14).

Şekil 14. Akdamar Kutsal Haç Kilisesi Rölöve Planı (V.K.V.K.K. Arşivi)

Batıdaki pencereler sağlam, diğer ikisinin dıştan kaplama taşları dökülmüştür (Şekil 10-14).Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü, dört yöne doğru çok hafif eğim yapan toprak dam şeklindedir. Jamatonun üst örtüsü, kilisenin süslemelerini kapatmayacak şekilde alt seviyede tutulmuştur. İç mekân, ortada yer alan 0.75x0.75 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ve batı duvarında bulunan iki konsol ile diğer duvarlardaki altı duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır. Kemerlerin yaslandığı payelerin üst kısımları, dışa 0.06 m. taşıntı yapan ve 0.18 m. yüksekliği bulunan düz başlıklar şeklinde düzenlenmiştir.

Beş sıra düzgün kesme taş malzemenin örülmesiyle oluşturulmuş serbest payeler, zeminden 0.40 m. yüksekliğindeki kaidelere oturtulmuştur. Kaideden itibaren 1.70 m. yüksekliğindeki bu payelerin köşeleri 0.05 m. içe doğru kademelenerek haç paye görünümü kazanmaktadır. Ortadaki dört serbest payenin sınırladığı merkezi kare mekânın üzeri, sivri kemerlere oturan kuzey-güney doğrultusunda 3.85 m. çapındaki pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin çapı doğu-batı doğrultusunda 3.55 m. dir. Bu bölümün 0.30 m. asimetrik yapılması kubbeye oval bir görünüm kazandırmıştır. Diğer bölümlere göre daha yüksek ve geniş tutulan kubbenin ortasından geçen ve birbirini kesen dört adet kaburga kubbeyi kuvvetlendirmektedir (Şekil 14).

Merkezi kare mekânı dik eksenlerde kesen bölümlerin üzeri, 2.85x3.55 m. ölçülerinde dört çapraz tonozla örtülmüştür. Kuzey ve güneyde yüzeyden 0.15 m. çıkıntı yapan duvar payeleri ve serbest kare payelerle sınırlanan bu tonozlar, orta kubbeye göre daha alçak ve basıktır. Dik eksenlerdeki çapraz tonozlardan batıdaki, girişin üst köşelerinde yer alan ve yüzeyden 0.15 m. çıkıntı yapan 0.20 m. yüksekliğindeki iki konsol üzerine yaslanan sivri kemerler üzerine oturmaktadır.

Şekil 15,16. Akdamar Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yapının köşe bölümlerinin üzeri 2.75x2.75 m. ölçülerindeki dört beşik tonozla örtülmüştür. Bu tonozlardan batıdakiler kuzey-güneye uzanırken doğu köşe bölümlerinin üzerini kapatan beşik tonozlar doğu-batı doğrultusundadır. İç mekânın kuzeydoğu köşesindeki duvar payesinin iki yanında iki duvar nişi açılmıştır. Bunlardan doğudaki niş 0.60x0.60 m. ölçülerinde kare bir forma sahip olup 0.40 m. derinliğindedir. Duvar payesinin batısındaki üst kısmı yuvarlak kemerli nişin yüksekliği 0.90 m., eni 0.55 m., derinliği ise 0.35 m. dir. Bu niş 0.18 m. enindeki üstte yuvarlak kemer şeklinde sonlanan düz bir silmeyle dıştan sınırlandırılmıştır (Şekil 11-14).

Günümüzde batı ve güneydeki kapılarla jamatondan dışarı, doğudaki kapı ile de kiliseye geçiş sağlanmaktadır. Orijinal zemini bozulmuş olan jamatonun seviyesi kiliseden 1.20 m. daha aşağıdadır ve kiliseye bugün kısmen aşınmış olan beş basamakla geçilebilmektedir. Batı kapısı içten orta mazgal pencerenin altına kadar yükselen sivri kemerle hareketlendirilmişken, güney duvarındaki kapı açıklığının üst kısmı içten basık kemer şeklinde yapılmıştır. Bu kapının batı iç yüzeyindeki kaplama taşları dökülmüştür. Jamatonun içi, doğu hariç üç cephede açılan üçerden dokuz adet mazgal pencere ile aydınlatılmıştır(Şekil 15-17).

Şekil 17. Akdamar Manastırı Kuzeybatı Genel Görünüşü (Anonim)

XIII. yüzyıl sonundan itibaren Kutsal Haç Kilisesi'nin etrafına değişik zamanlarda çeşitli mimari mekânlar eklenmiştir. Van Gölü'ndeki Akdamar Adası'nda bulunan manastır yapılarından Kutsal Haç Kilisesi, Saint Sergius Şapeli, kuzey Jamaton, Katogikos Thomas Jamatonu ile çan kulesi günümüze sağlam olarak gelebilmiştir. Saint Stephanos Şapeli, keşiş hücreleri ve sosyal tesisler yıkılmıştır. Akdamar Manastırı'nın konumu ve genel özellikleri, Katogikos Thomas Jamatonu'nun anlatımında ayrıntılı olarak verilmiştir.

Kutsal Haç Kilisesi'nin kuzey haç kolu ile birleşen jamatonun tarihçesini aydınlatacak kitabe ve kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak Saint Sergius Şapeli'nin inşa tarihi bellidir. Şapel 1296-1336 yılları arasında yapılmıştır. Kuzey jamatonun, bu şapelin batı cephesine bitişik ve cepheyi kapatması nedeniyle 1336 tarihinden sonra yapılmış olduğu düşünülmektedir (Şekil 17). Jamatonda kullanılan malzemenin 1763 tarihli Katogikos Thomas Jamatonu'na benzerliği ve kilisenin kuzey girişini kapatmasından yola çıkılarak XVIII. yy. sonu XIX. yy. başında yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir. 1800 yıllarına tarihlendirilen çan kulesi kilisenin güney haç kolunu, 1763 tarihli Katogikos Thomas Jamatonu ise batı haç kolunu kapatmıştır (Bachman, 1913: 45,46; öney, 1998: 9; Mercangöz, 1995; 80,81; Karaca, 1996: 53,54).

Manastır yapıları doğudan batıya doğru eğim yapan arazinin teraslanması sonucu elde edilen düz bir alan üzerine kurulmuştur. Dıştan 4.80x8.60 m. ölçülerindeki Saint Sergius Şapeli'nin batısına, Kutsal Haç Kilisesi'nin ise kuzey haç koluna eklenmiştir. Kuzey Jamatonu dıştan 4.60x7.65 m. ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Plan tipi itibarıyla tek nefli bazilikal planlı jamatonlar grubuna girmektedir. Yapının batı cephesi 4.60 m. uzunluğundadır. Bu cephenin zemini kilisenin zeminiyle aynı seviyededir. Cephede hareketliliği sağlayan açıklık yuvarlak kemerli mazgal penceredir. Kaplama taşları dökülen pencere orijinal formunu kaybetmiştir. Jamatonun girişi alışılmadık dışında bu cephede yer almamaktadır. Duvar, güneyde kilisenin kuzey haç kolunun kırk beş derece eğim yapan yüzeyine bitişik olarak örülmüştür. Batı cephesinin kiliseyle birleştiği yerdeki duvar örgüsünün dış kaplama taşları yukarıdan aşağıya doğru eğimli bir şekilde dökülmüştür (Şekil 17). Güneyde jamatona ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır.

Yapı, kilisenin kuzey haç kolunun ortasındaki 1.35x1.95 m. ölçülerinde kapının yanlarında bulunan iki paye ile şapelin güneybatı köşesine birleştirilmiş bir paye üzerine yaslanan iki yuvarlak kemerle kiliseye bağlanmıştır. Duvar yüzeyinden 0.45 m. taşıntı yapan bu üç payeden güneybatı köşesindeki kesme taşların örülmesiyle oluşturulmuşken diğer ikisi tek parça blok taş şeklindedir. İç mekânın güneyindeki üç paye üzerine doğu-batı doğrultusunda atılan iki yuvarlak kemerden batıdaki kilisenin kuzey haç kolunun duvar yüzeyine birleştirilmiş burada bulunan kapı aynı zamanda jamatona geçişi sağlamaktadır (Şekil 14).

Şekil 18-20. Akdamar Kilisesi İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Doğuda bulunan 2.10 m. genişliğindeki kemer açıklığı ile kilisenin güneye doğru eğim yapan haç kolu arasında kalan boşluk düz bir üst örtüyle kapatılarak birleştirilmiştir. Kemer açıklığından geçilen bu mekân, kilisenin eğimli yüzeyini doğuya doğru takip ederek bir dehliz oluşturmaktadır. Kilise ile şapel arasında kalan 1.10x2.50 m. uzunluğundaki beşik tonozlu bu dehliz, doğusunda sonradan örülen bir duvarla dikdörtgen bir mekân haline dönüştürülmüştür. Bu koridor kilisenin kuzeydoğu köşesiyle şapelin güney cephesi arasında kalmaktadır. Jamatonun güneydoğu kemer açıklığından geçilmektedir (Şekil 14-20). Burada jamatona ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Yapı, duvardan 0.40 m. taşıntı yapan köşelerdeki iki duvar payesi ve bu payeler üzerine oturan beşik tonozla

şapelin batı cephesine birleştirilmiştir. Bu ekleme şapelin çatı seviyesindeki mazgal penceresini kapatmamaktadır.

Güney duvar payesinin yanında şapele geçişi sağlayan 0.95x1.55 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır. Düz atkı taşının üzerinde sivri kemerli kapı alınılığı yer alır. Kapı söveleri ve alınlık 0.20 m. enindeki düz ve kaval silmelerle dıştan sınırlandırılmıştır. Jamatonun kuzey cephesi 7.65 m. uzunluğundadır. Bu cephe sağır tutulmuş, hareketliliği sağlayan herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephe kod seviyesinin batıdan doğuya doğru eğimli bir şekilde yükselmesi sonucu büyük ölçüde kapanmıştır. Cephenin kuzeydoğu köşesi Saint Sergius Şapeli'nin kuzey cephesinden kuzeye doğru 0.95 m. taşıntı yapmaktadır. Jamaounun bu köşesinin zemini, arazinin eğimli topoğrafik yapısı ve toprak kayması nedeniyle beşik çatının başlangıç seviyesinin 0.50 m. altına kadar yükselmiştir.

Eski fotoğraflardan yapının dıştan üst örtüsünün beşik çatıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde üst örtünün taş kaplama plakaları dökülmüş ve bu durum üst örtüde ileri derecede aşınmaya yol açmıştır. Bugün çatı kuzey yöne doğru eğim yaparken, güneyde kilisenin duvarıyla düz dam şeklinde birleşmiştir. Jamatonun çatısı Saint Sergius Şapeli'nin beşik çatısından 2.20 m. daha aşağıda şapelin mazgal penceresini kapatmamaktadır(Şekil 14-20).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli dikdörtgen bir plana sahip olan iç mekânın üstü beşik tonozla kapatılmıştır. Üst örtü duvarlarda yer alan iki duvar payesi ile köşelerde bulunan dört köşe payesi üzerine yaslanan yuvarlak kemerlerle taşınmaktadır. Yüzeyden 0.45 m. taşıntı yapan payelerden ikisi tek parça blok taş halindeyken diğer payeler örülerek oluşturulmuştur. 1.30 m. yüksekliğindeki payelerin üst kısımları 0.20 m. enindeki tek parça taştan yapılmış başlıklarla kapatılmıştır. Paye başlıklarının alt kısımları pahlanmış ve yüzeyden 0.20 m. çıkıntı yapmaktadır. Tonoz kuzey ve güneyde iki, doğu ve batıda ise birer kemer üzerine oturmaktadır. Kuzey ve güneydeki orta duvar payelerinin üstünde başlayan ve yüzeyden 0.20 m çıkıntı yapan 0.55 m. enindeki kaburga kemeri beşik tonozu kuvvetlendirmiştir. Duvar yüzeyleri boyunca devam eden kemerler iç mekânda bir hareketlilik sağlamıştır(Şekil 10-14).

Jamatonun kendine ait bir kapısı bulunmamaktadır. Güneybatıdaki kiliseye ait kapı ile geçilen jamatonun içinden güneydoğudaki kemer açıklığı ile dehliz kısmına, iç mekânın doğusundaki kapı ile de şapele girilir. Bu kapı şapelin batı cephesinde açılmış Jamatonu ait değildir. İç mekânın kuzey duvarı boyunca beş adet duvar nişi açılmıştır. Orta duvar payesinin doğusundaki 0.90x1.00 m. ölçülerinde olan kare nişin derinliği 0.70 m. dir. Bu büyük nişin iki yanında ölçü ve derinlikleri daha küçük olan iki duvar nişi daha yer almaktadır. Payenin batısında açılmış 0.55x0.80 m. ölçülerindeki nişin derinliği 0.50 m. olup bu nişin batısında daha küçük boyutlu ikinci bir niş daha açılmıştır(Şekil 14).

Yapının içi, batı cephede açılan bir mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Pencerenin dış kaplama taşları dökülmüş ve bunun sonucu tahribat oluşmuştur. Jamatonun orijinal döşemesi bozulmuştur. Yapının zemini kilise ile aynı olup şapelin zemininden daha düşüktür.

4.2. Açık Avlu

Akdamar Manastırı'nın güneyinde yer alan açık avlu, iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölüm kilisenin güneyinde oldukça düz bir zeminde, 51.95 m. kuzey güney istikametinde, 18.25 m. doğu batı yönünde dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır. Açık avlunun doğusu kot farkından dolayı yaklaşık 1.50 m. yüksekliğindeki taş duvar ile iki kademeli olarak düzenlenmiştir(Şekil 14,21-24).

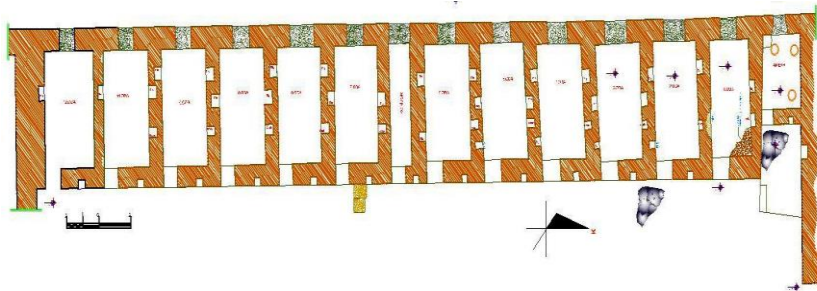
Şekil 21, 22. Akdamar Manastırı Avlu ve Güneybatı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kayrak sal ve moloz taş kaplamalı avlu zeminde kar ve yağmur sularının dışarıya drene edilmesi için, batı yönüne eğimlidir. İç avludan batıdaki hücre odalarına giriş ve üst kata çıkış merdiven ile güneyde servis bölümüne giriş sağlanmaktadır (Şekil 14,21-24). İç avlunun ikinci bölümü doğuda Ruhban Okulu'na, güneyde ise Servis Bölümü'ne bitişik olarak düz bir zemindedir.

İlk avluda yaklaşık olarak 1.50 m. daha yüksekte yer alan bu bölüm, 18.05 m. doğu batı yönünde, 24.15 m. kuzey güney istikametinde dikdörtgen biçiminde planlanmıştır. Avlunun kuzey batı bölümünde tamamıyla zemine gömülü bir sarnıç ile günümüzde sadece temel kalıntıları mevcut olan yaklaşık 8.93x9.30 m. ölçülerinde kare planlı yapı kalıntısı yer almaktadır(Şekil 14,21-24).

4.3. Hücre Odaları

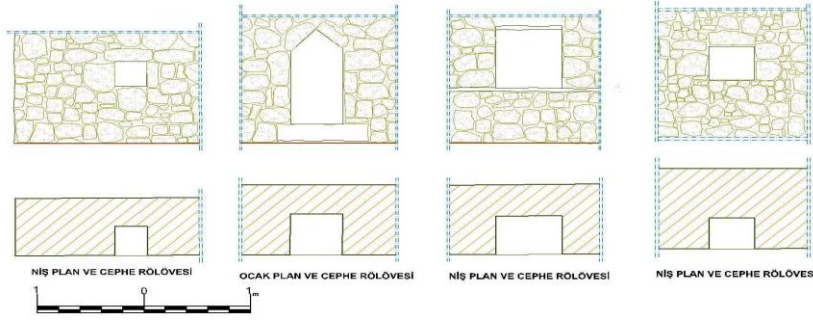
Manastır avlusunun batı bölümünde yer alan doğu-batı yönünde uzanan 1.20x5.30 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı koridorun iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş, her biri yaklaşık 2.80x5.30 m. ölçülerinde 12 mekân yapılan kazı ile ortaya çıkartılmıştır (Şekil 10,23).

Şekil 23. Akdamar Manastırı Müstemilat Hücre Odaları Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Yaklaşık 1.00 m. kalınlığında olan taşıyıcı beden duvarlar kaba yonu taştan örülmüş bağlayıcı malzeme olarak çamur harcı kullanılmıştır. Odalara girişler doğu yönündeki avluya açılan yaklaşık 0.92 m. genişlikteki kapı açıklıkları ile sağlanmaktadır. Avlu zemin kodu ile mekânların zemin kodu arasında 0.15 m.lik fark mevcut olup mekânlara iniş bir basamak ile sağlanır.

Tüm odaların, kuzey duvarının doğu bölümünde 0.40 m. derinliğinde 0.40 m. genişliğinde ve 1.20 m. yüksekliğinde üzeri üçgen kemer ile sonlanan birer ocak; aynı duvarın batı bölümünde ise 0.45x0.40x1.00 m. ölçülerinde bir niş yer almaktadır (Şekil 10,23,24). Batı duvarının ortasında yaklaşık 1.00 m. genişliğinde ve 1.00 m. derinliğinde mazgal pencereler mevcuttur. Odaların güney duvarının batı bölümünde, 0.45x0.40x1.00 m. ölçülerinden doğu tarafında ise 0.25x0.25x0.30 m. ölçülerinde küçük bir niş yer almaktadır. Nişlerin alt ve üst bölümlerindeki ahşap hatıllar tamamıyla tahrip olmuştur.

Şekil 24. Akdamar Manastırı Müştemilat Hücre Odaları, Niş ve Ocak Restitüsyon Detayları (Ş. Öztürk)

Odaların zemini, sıkıştırılmış toprak ile düzeltilmiştir. Duvarların iç yüzeyleri, çamur sıva ve cas harcı ile sıvanmış kahverengi boya ile renklendirilmiştir. Her odanın doğu duvarının avluya bakan bölümünde 0.25x0.40x0.40 m. ölçülerinde, muhtemelen gece aydınlatma gereçlerinin konulduğu birer niş yer almaktadır (Şekil 10,20-27).

Şekil 25-27. Akdamar Manastırı Müştemilat Hücre Oda, Niş ve Ocak Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kazılar ile ortaya çıkarılan mekânların mevcut yüksekliği zemin kotundan itibaren yaklaşık 2.00 m.dir. Birinci kat ve üst örtüsü yıkılmış, yapının zemin katı 2/3 oranında sağlam olarak ortaya çıkarılmıştır.

4.4. Ruhban Okulu

Avlunun doğusunda daha yüksek bir kotta yapılan kazılarda ayrı bir yapı bölümü ortaya çıkartılmıştır. Bu bölüm dikdörtgen plan yapısına sahip 20.30x13.40 m. ölçülerindedir. Yapının duvar kalınlıkları yaklaşık 0.90. m. dir. Yapıya batıdan yuvarlak planlı iki basamaklı zemini taş döşemeli bir platformla 1.82. m. genişliğindeki bir kapı yardımıyla girilmektedir. Kapı girişinde üç parça halinde kalker taş üzerine Ermenice yazılmış bir kitabe bulunmuştur.

Şekil 28,29. Akdamar Manastırı Müştemilat Ruhban Okulu İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kitabeye göre yapının bir Ruhban Okulu olduğu anlaşılmıştır.

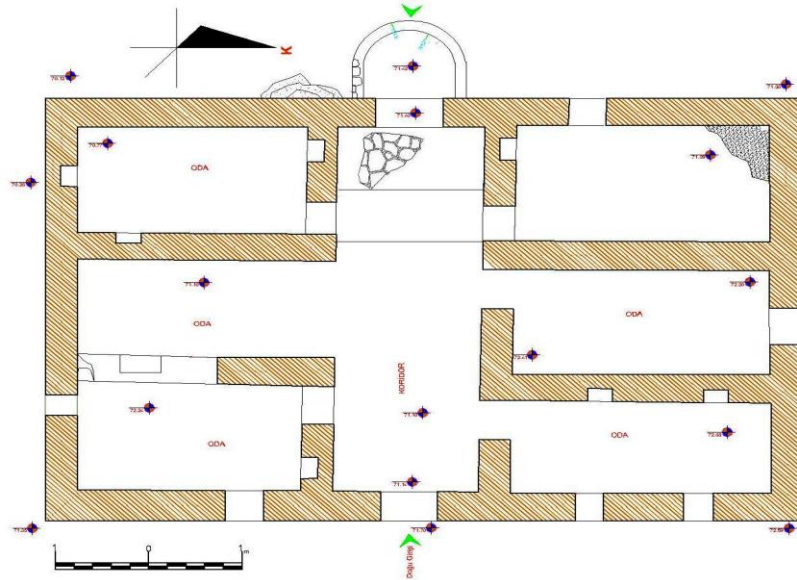
Kapıdan girişi sağlanan zemini kayrak taş döşemeli ve iki kademedan meydana gelen koridor dikdörtgen planlı 3.90x11.50 m. ölçülerindedir. Koridorun kuzey ve güneyinde yer alan üçer oda mevcuttur (Şekil 28-30). Koridorun batı giriş kapı aksı üzerinde doğu duvarında ikinci bir kapı yer almaktadır.

Şekil 30. Akdamar Manastırı Vaziyet Restitüsyon Üst Kat Planı (Ş. Öztürk)

Girişin güneyinde yer alan birinci oda 6.20x3.30 m. ölçülerindedir. Güney, kuzey ve doğu yönlerindeki duvarlarında üç niş yer almaktadır. Kazı çalışmalarında bu oda içerisinde Urartu dönemine ait farklı ebat ve özelliklere sahip üç adet çivi yazlı taş bulunmuştur (Şekil 28-30). Odanın duvar satırları cas harcı ile sıvanmış, diğer odalardan farklılık göstermektedir.

Koridorun güneyinde yer alan ikinci oda 3.05x6.95.m. ölçülerinde olup doğu duvarında bir niş bulunmaktadır. Odaya geçişte kapı yer almamaktadır. Oda içindeki kazı çalışmalarında çeşitli form ve ebatlarda, üzeri dekoratif dini motifli 12 adet plaka şeklinde taş bulunmuştur. Üçüncü oda 3.45x6.00 m. ölçülerindedir. Mekânın kuzey duvarında bir niş ve bir giriş kapısı ile doğu ve güney duvarlarında ise birer adet pencere yer almaktadır. Koridorun kuzey yönünde birinci oda, 3.70x6.80 m. ölçülerinde, güney duvarında bir kapı ile bir niş ve batı duvarında ise bir pencere yer almaktadır. İkinci oda, 3.30x6.90 m. ölçülerindedir.

Şekil 31. Akdamar Manastırı Müştemilat Ruhban Okulu Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Odanın güney duvarında bir kapı ile kuzey duvarında ise bir pencere yer alır. Üçüncü oda ise 2.85x7.00 m. ölçülerinde olup, güney duvarında bir kapı, batı duvarında iki niş ve doğu duvarında ise iki pencere bulunur (Şekil 28-31).

4.5. Servis Bölümü

Kilisenin güneyinde yer alan avlu bölümünün güneyinde kazılar ile ortaya çıkan bölüm servis bölümü olarak kullanılmıştır. Bu bölüme avlunun güneydoğusunda yer alan 2.14 m. genişliğindeki ve kuzey-güney istikametinde 7.75 m. uzunluğunda devam eden bir koridor ile avludan geçiş sağlanır(Şekil 30-34).

Koridorun hemen batısında üst kata çıkmak için dokuz adet farklı genişlikte yekpare taş basamaklar bulunur. Koridorun doğusunda daha üst kotta iki küçük bölüm yer alır. Koridorun doğu duvarında 1.35 m. genişlikteki bir kapı yardımıyla doğu-batı yönüne devam eden 3.77x11.54 m. ölçülerinde bir mekân yer almaktadır. Bu mekânın güneyinde üç adet mazgal pencere, kuzey duvarı ise tamamıyla doğal kaya zemin üzerine oturmuştur(Şekil 30-34).

Şekil 32,33. Akdamar Manastırı Müştemilat Servis Bölümü Kazı Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Bu mekânın doğusunda aynı mekân bitişik ve aynı aks üzerinde yer alan 3.77x6.75 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir mekân yer alır. Mekâna giriş güney duvarının yaklaşık ortasında 0.70 m. genişlikteki bir kapı yardımı ile girilir. Bu mekânın kuzey iç duvarına bitişik ve daha düşük kotta yer alan başka bir destek duvarı daha inşa edilmiştir. Bu duvar üzerinde beş adet farklı ölçülerde nişler mevcuttur (Şekil 30-34).

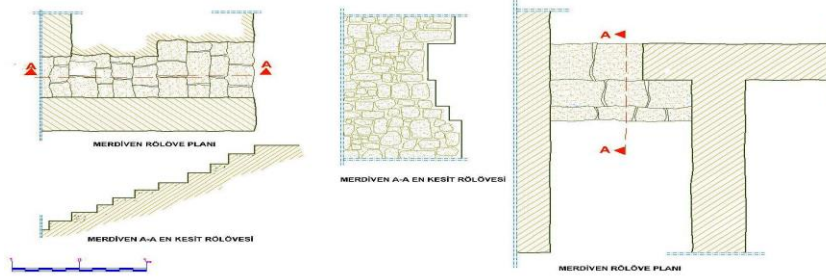

Şekil 34. Akdamar Manastırı Müştemilat Servis Bölümü Restitüsyon Planı (Ş. Öztürk)

Orta koridorun güney ucunun batı köşesindeki üç adet basamakla daha düşük bir kottaki düz platforma inerek batıya açılan bir kapı ile 7.37x7.49 m. ölçülerindeki kare planlı orta mekâna girilir. Bu bölümün içerisinde biri 0.28 m. diğeri 0.38 m. yarıçapında iki adet tandır kalıntısı mevcuttur. Bu mekânın kuzey-doğu köşesindeki diğer bir kapı yardımıyla 3.89x5.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı başka bir odaya geçiş sağlanır. Aynı odanın kuzey duvarı 0.97 m. genişliğinde üzerinde çeşitli genişlikte nişlerin yer aldığı başka bir duvar ile daha örülmüştür. Orta mekânın kuzey-batı köşesinde yer alan 0.82 m. genişlikteki kapı yardımıyla 4.76x5.36 m. ölçülerindeki batı mekânına geçiş sağlanmaktadır.

Orta mekânın güney duvarının ortasında yer alan kapı ile daha düşük bir kotta yer alan 5.87x7.27 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı güney mekânına girilmektedir. Orta mekânın kuzey-batı bölümündeki diğer bir kapı ile dikdörtgen planlı 3.51x11.31 m. ölçülerinde bir bölüme geçilir. Bu mekânın güney duvarında bir kuzey duvarında ise iki adet niş batı duvarında ise oldukça tahrip olmuş bir mazgal pencere mevcuttur(Şekil 30-34).

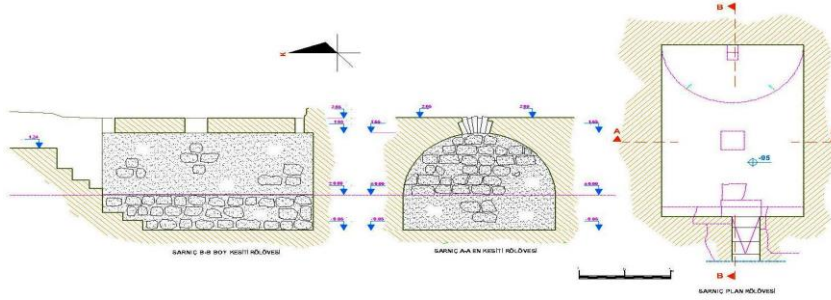
Bu bölümün kuzey-doğu köşesindeki bir kapı yardımı ile de dikdörtgen planlı bir mekân mevcuttur. Bu bölümün kuzey duvarında bir niş ve bu mekânın doğu bölümü tamamı avluya açıktır. Servis bölümü doğu ucu ile Ruhban Okulu'nun birleştiği bölümde yer alan bir kapı ile doğu kısmına çıkış sağlanmaktadır. Orta ana mekânın güney-batı köşesindeki 1.87 m. genişliğindeki bir kapı ve iki basamak yardımıyla daha düşük kotta yer alan 4.58x8.91 m. ölçülerindeki dikdörtgen formulu odaya geçiş sağlanmaktadır. Bu mekânın içinde çeşitli ebatta üç adet tandır kalıntısı yer almaktadır. Mekânın batı beden duvarına bitişik 2.42x2.58 m. ölçülerinde kesme taş örgülü düz bir platform yer alır. Bu mekânın batı duvarının kuzey köşesinde bulunan 1.14 m. genişlikteki kapı dışarıya açılmaktadır (Şekil 30-35).

Şekil 35. Müştemilat Servis Bölümü Dam Başı Merdiven Rölöve Plan ve Kesiti (Ş. Öztürk)

4.6. Sarnıç Bölümü

Sarnıç avlunun doğu kısmında yaklaşık 1.20 m. daha yüksek bir kotta yer almaktadır. Yapılan kazı çalışmalarında sarnıcın içi temizlenmiştir. Giriş batıdan beş basamaklı bir merdivenle sağlanmaktadır. İlk basamak sarnıcın zemin kodundan yaklaşık 2.20 m. yükseklikte yer almaktadır. 3.10x4.60 m. ölçülerinde, doğu-batı istikametinde dikdörtgen plana sahip sarnıcın taşıyıcı duvarları kaba yonu taş ile inşa edilmiş, örtü sistemi dıştan düz dam, içten sivri beşik tonoz ile örtülüdür.

Şekil 36. Akdamar Manastırı Müştemilat Sarnıç Restitüsyon Kesitler ve Planı (Ş. Öztürk)

Tonozun ortasında yaklaşık 0.50x0.50 m. ölçülerinde kare bir boşluk, doğu kısmında ise 0.20x0.20m ölçülerinde ikinci bir boşluk yer almaktadır. Söz konusu bacalar kar ve yağmur sularının sarnıç içinde depolanmasını sağlamak amaçlıdır (Şekil 30,36-39). Sarnıcın güneyinde yapılan kazılarda temelleri ortaya çıkarılan 8.90x9.40 m. ölçülerinde, kaba yonu taş ile inşa edilen ve duvar kalınlıkları yaklaşık 0.95 m. dikdörtgen ve iki kare mekân ortaya çıkarılmıştır. Bu bölümün kullanım amacı belirlenememiş, muhtemelen erken döneme aittir. Mevcut yapı izlerinden yeterince veri sağlanamamıştır.

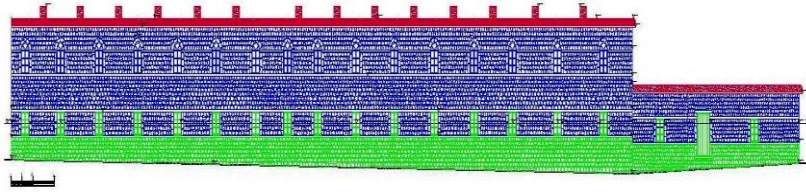
Şekil 37-39. Akdamar Manastırı Müştemilat Sarnıç İç Mekân Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Yapılan kazı çalışmalarının yanı sıra ortaya çıkarılan mekânların 1/50 ölçeğinde rölöveleri ve ilgili mimari elemanların detay çizimleri hazırlanmıştır. Mimari yapılarda kullanılan ahşap hatılların tamamının çürümesi ve yapı ana malzemesi olan moloz taşlarının bağlayıcı malzemesinin çamur olması dolayısı ile mevcut dokusu gereği uzun süre muhafazası mümkün görülmemektedir. Ayrıca beden duvarlarının yer yer tahrip olması ve düşeyde kaçması doğal tahribatı hızlandırmaktadır (Şekil 30,36-39).

Kazı çalışmaları sonucunda beş adet envanterlik eser, 20 adet etütlük eser ve yivli, sırlı, kazıma bezemeli düz vb. seramik parçaları, metal parçalar, ahşap parçalar gibi malzemelerden oluşan amorf eserler bulunmuştur.

4.7. Cepheler

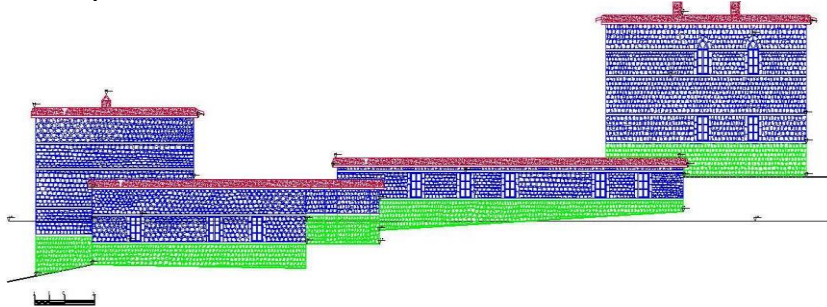
Akdamar Manastırı, müştemilat bölümünün batı cephesi iki bölümden oluşmakta, toplam cephe uzunluğu 73.30 m. dir. İlk bölüm 57.80 m. uzunluğunda, 8.04 m. yüksekliğindedir. Cephenin kuzey ve güney köşeleri arasında arazinin topoğrafik olarak eğimli olmasından dolayı yaklaşık olarak 0.80 m.lik kot farkı mevcuttur. Tamamıyla sıralı moloz taş ile örgülü cephe, boydan boya aynı yatay doğrultuda beş adet 0.15 m. kalınlıkta ahşap hatıl ile desteklenmiştir. Ahşap hatılların dört adedi alt ve üst kat pencerelerin alt ve üst bölümlerinde, diğer hatıl ise saçak hizasında yer almaktadır (Şekil 40).

Şekil 40. Akdamar Manastırı Müştemilat Batı Genel Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

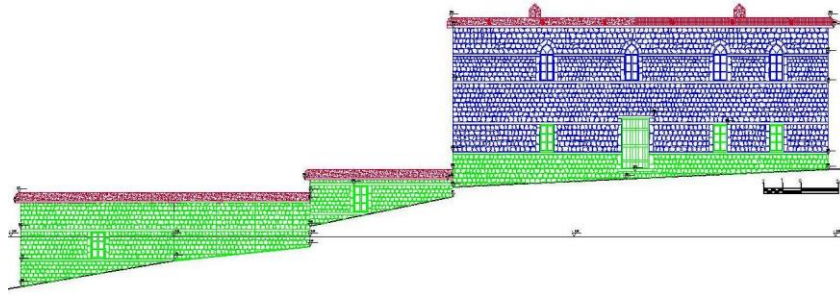
Zemin katta yer alan dikdörtgen formlu aynı yatay aks üzerindeki pencereler aynı mimari özellikte ve düz ahşap açıklıkla geçilmiştir. Zemin kattaki düz geçişli 16 adet ahşap doğramalı pencereler, üst katta aynı düşey aks üzerinde kaba yonu taştan inşa edilmiş, sivri kemerli olarak planlanmıştır. Müştemilatın tüm beden duvarları 0.30 m. dışa taşıntılı olarak toprak dama geçiş sağlar. Saçak üzerinde 16 adet ahşap çörten (şoratan) ve düz toprak dam üzerinde ise 14 adet baca yer almaktadır.

Batı cephesinin ikinci bölümü, 15.50 m. uzunluğunda, 4.47 m. yüksekliğindedir. Tek kattan oluşan bu bölümün yaklaşık ortasındaki servis bölümü, batı giriş kapısı ve kapının her iki yanında simetrik olarak yerleştirilen birer dikdörtgen formlu pencereler ile donatılmıştır. Oldukça yalın olarak inşa edilen batı cephesinin doluluk ve boşluk oranı, pencerelerin simetrik yapısı, yatay ve düşey aks düzenlenmesi cepheye hareketlilik sağlamıştır (Şekil 41).

Şekil 41. Akdamar Manastırı Müştemilat Güney Genel Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Manastır güney cephesi, arazinin topoğrafik engebeli yapısından dolayı 5.28 m.'lik kot farkı vardır. Güney cephe toplam uzunluğu 51,45 m. uzunluğundadır. Cephede yer alan yapılar beş ayrı bölümden oluşarak hem yükseklik hem de genişlik olarak birbirinden farklıdır. Cephede yer alan hücre bölümü tamamıyla sağır olup hiçbir açıklık yoktur. Üç kademedan oluşan tek katlı servis bölümü iki farklı kotta aynı yatay düzlemde yer alan sekiz adet dikdörtgen planlı pencereler yer almaktadır. Cephenin en doğusunda yer alan ruhban okulu cephesi ise iki katlı, her katta ikişer toplam dört adet aynı yatay ve düşey aks üzerinde yer alan pencereler ile donatılmıştır. Güney cephesi yapının diğer cephelerine göre oldukça hareketli olarak tasarlanmıştır (Şekil 42).

Şekil 42. Akdamar Manastırı Müştemilat Doğu Genel Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Müştemilat bölümünün doğu cephesi, üç ayrı kademededen ve farklı yükseklikte toplam 43.15 m. uzunluğundadır. Ruhban Okulu'nun yer aldığı cephe zemin kotu güneye doğru düşeyde daha eğimli iki kattan oluşan cephe yüksekliği yaklaşık 8.00 m. dir.

Zemin katta doğu giriş kapısının kuzeyinde ikişer, güneyinde ise tek ve kapı düşey aksı üzerinde yer alan tek üst kat sivri kemerli dikdörtgen formlu toplam bir kapı ve beş pencereden oluşmuştur. Doğu cephesinin güneyinde iki kademeli olarak yer alan servis bölümü doğu cephesindeki iki pencereler ile cephe doluluk boşluk oranı ile cephenin hareketlenmesi sağlanmıştır (Şekil 42). Ruhban Okulu, batı cephesi oldukça düz bir zemin üzerinde yükselmektedir. Cephe, 20.35 m. uzunluğunda ve 8.55 m. yüksekliğindedir. Cephenin zemin katı ortasında yer alan giriş çift kanatlı ahşap kapının her iki yanında aynı yatay aks üzerinde ikişer simetrik pencere yer alır. Cephenin üst katında ise zemin kat pencerelerin düşey aksı üzerinde yer alan ikişer sivri kemerli pencere ve giriş kapısı üzerindeki iki adet pencere ile toplam 10 adet pencere yer almaktadır. Cephe saçak üzerindeki altı adet ahşap çörtten (Şoratan) ve iki adet baca ile cephenin hareketlenmesi sağlanmıştır.

Şekil 43. Akdamar Manastırı Müştemilat Ruhban Okulu Batı Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Ruhban Okulu, güney cephesi oldukça düz bir zemin üzerinde, 13.60 m. uzunluğunda ve 8.55 m. yüksekliğindedir. Cephenin zemin katının aynı yatay aks üzerinde ikişer simetrik pencere yer alır. Cephenin üst katında ise zemin kat pencerelerin düşey aksı üzerindeki ikişer sivri kemerli pencere ile toplam dört adet pencere yer almaktadır. (Şekil 42-45).

Şekil 44, 45. Akdamar Manastırı Ruhban Okulu Güney ve Kuzey Cephe Restitüsyonu (Ş. Öztürk)

Ruhban Okulu, kuzey cephesi batıya doğru yaklaşık 1.15 m. eğimli, 13.25 m. uzunluğunda ve 8.55 m. yüksekliğindedir. Cephenin zemin katının aynı yatay aks üzerinde üçer simetrik pencere yer alır. Cephenin üst katında ise zemin kat pencerelerin düşey aksı üzerinde yer alan üçer sivri kemerli pencere ile toplam altı adet pencere bulunur.

4.8. Düz Toprak Dam

Akdamar Manastırı müştemilat örtü sistemi, geleneksel Van sivil mimari yapılarında olduğu gibi düz toprak dam şeklinde düzenlenmiştir (Öztürk, 2013: 103-122). Müştemilat örtü sistemi, Hücre Odaları, Ruhban Okulu ve Servis Bölümü olarak üç ayrı kısımdan oluşmaktadır (Şekil 10,30,46).

İki katlı Hücre Odaları örtü sistemi, 10.45x21.05 m. ölçülerinde kuzey güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Sıkıştırılmış düz toprak dam eğimi, ortadan doğu ve batı yönüne doğru eğimlidir. Eğim yönünde saçak üzerinde doğu ve batı yönüne eğimli 14'er toplam 28 adet çörten yardımıyla kar ve yağmur suları düz toprak damdan dışarıya doğru tahliye edilmektedir. Düz toprak damın ortasında belli aralıklarla kuzey-güney istikametinde yerleştirilen 0.60x0.60 m. ölçülerindeki bacalar yaklaşık 0.50 m. yüksekliğindedir.

İki katlı Ruban Okulu bölümü örtü sistemi, 13.85x48.25 m. ölçülerinde kuzey güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Sıkıştırılmış düz toprak dam eğimi, ortadan doğu ve batı yönüne doğru eğimlidir. Eğim yönünde saçak üzerinde doğu ve batı yönüne eğimli altışar toplam 12 adet çörten yardımıyla kar ve yağmur suları düz toprak damdan dışarıya doğru tahliye edilmektedir(Şekil 10,30,46).

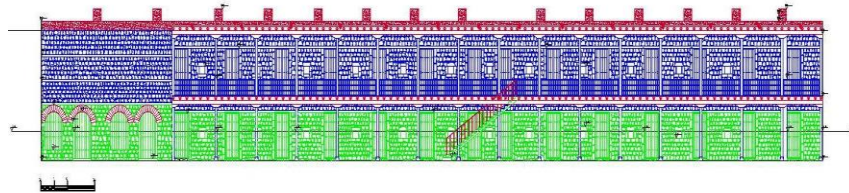
Şekil 46. Akdamar Manastırı Vaziyet Restitüsyon Düz Toprak Dam Planı (Ş. Öztürk)

Düz toprak damda yer alan 0.60x0.60 m. ölçülerindeki kare planlı dört baca yaklaşık 0.50 m. yüksekliğindedir (Şekil 46). Tek katlı Servis Bölümü, manastır müstemilatının güney kısmında yer almaktadır. Doğu batı istikametinde zemine yerleştirilen servis bölümü örtü sistemi, arazinin engebeli oluşundan dolayı, farklı kot ve farklı geometrik formlarda oluşan 10 ayrı düz toprak damdan meydana gelmektedir. Bu ayrı düz dam örtülerinin eğim yönleri farklı olup 14 adet ahşap çötenler ile kar ve yağmur sularının tahliyesi sağlanmaktadır.

Servis bölümü düz damında iki adet baca ve bir adet düz dama çıkışı sağlayan taş yapılı merdiven yer almaktadır (Şekil 46).

5. MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

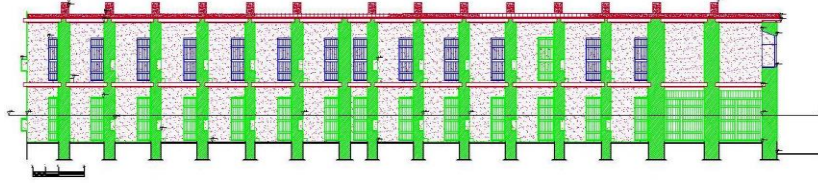
Akdamar Manastırı müstemilat yapım malzemesi olarak; yonu taş, kaba yonu taş, kayrak sal taşı, moloz taş, kerpiç, ahşap ve metal kullanılmıştır.

Şekil 47. Akdamar Manastırı Müstemilat Restitüsyon Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

Yonu Taşı; Yapının kapı, pencere söve, niş, ocak ve merdiven basamak yapımında kullanılmıştır. Kaba Yonu Taşı; Yapının tüm beden duvarları yapımında sıralı örgülü olarak ve sarniç tonoz yapımında, avlunun güneybatı bölümündeki iki kapı ve iki pencere yuvarlak kemerlerinde kullanılmıştır. Kayrak Sal Taşı; Yapının çevre tretuvarlarında ve

avlu zemin kaplamasında kullanılmıştır. Moloz Taşı; Yapının beden duvarlarının inşasında dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Kerpiç; Müştemilat yapısının tüm ara duvarlarının inşasında, 0.08x0.30x0.30 m. ölçülerinde tam kerpiç (ana) ve 0.08x0.15x0.30 m. ölçülerinde yarım kerpiç (kuzu) şeklinde kullanılmıştır.

Şekil 48. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

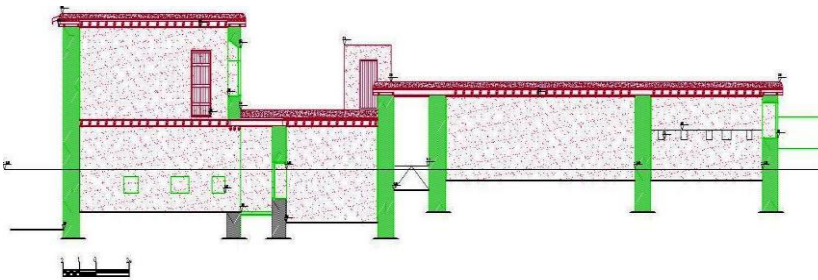
Ahşap Malzeme; yapının tüm kapı ve pencere doğrama imalatında, hatıl, kiriş, döşeme kaplaması, üst kat merdiven yapımında kullanılmıştır. Metal Malzeme; yapının tüm kapı ve pencere aksamlarında ve aksesuarlarında kullanılmıştır (Şekil 47-53).

Yapının inşasında bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır. Yapıdaki iç duvar satırları çamur sıvalıdır. Yapının iç duvar sıvasında ve duvar yapımında kullanılan bağlayıcı çamur içerisinde odun külü, saman, kaya tuzu katkılı olarak su ile karılıp iki gün bekletildikten sonra kullanılır.

Şekil 49,50. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon En Kesitleri (Ş. Öztürk)

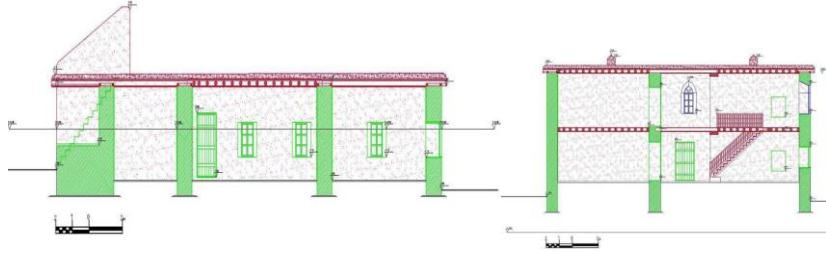
Kaba yonu taştan ve kerpiçten inşa edilmiş duvarların içten ve dıştan karşılıklı olarak yaklaşık 0.15 m. kalınlığındaki ahşap hatıllarla çevrenmektedir. Mekânların kısa doğrultusunda duvarlar üzerine 0.30-0.40 m. aralıklarla yerleştirilen kurutulmuş ve soyulmuş kavak, karaağaç, söğüt vb. ağaçlardan hazırlanmış, yuvarlak döşeme kirişlerle (keran) çatı iskeleti oluşturulmuştur (Şekil 47-53). Kiriş sıralarının üzeri 0.03-0.04 m. kalınlığında mertek, sazlar (kamış) veya kurutulmuş ağaç dallarından oluşturulan bir tür çit ile örtülmektedir. Çitin üzeri 0.25-0.30 m. kalınlığında gevrek çorak toprak (püşürük) ile kapatılmaktadır. Bu toprağın üzeri ortalama 0.10 m. kalınlığında çamur sıva ile sıvanıp belli bir yöne eğim verilerek taştan yapılmış bir silindire (loğ) sıkıştırılmıştır (Öztürk, 2013:121-133).

Şekil 51. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon Boy Kesiti (Ş. Öztürk)

Damın temizlenmesinde kullanılan kar küreği, süpürge, loğ taşı vs. gereçler düz damda "dam başı" adı verilen yerde muhafaza edilir. Düz toprak damın üzerinde 0.50 m.

yüksekliğinde kerpiçten yapılmış dışı ve içi sıvalı olan bacalar vardır (Öztürk, 2018: 263-286), (Şekil 47-53).

Şekil 52,53. Akdamar Manastırı Müştemilat Restitüsyon En Kesitleri (Ş. Öztürk)

6. KAZI ÇALIŞMALARI

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2005 yılında restorasyon çalışmaları başlatılan Akdamar Kilisesi'nin ana yapısı, kilisenin batısındaki Jamaton bölümü, güneydoğusu ve kuzeydoğusunda yer alan şapelilerin restorasyon çalışmaları başarılı bir şekilde tamamlanmıştır.

Kilisenin hemen güneyinde olan ana mekânın tamamlayıcı bölümlerini ortaya çıkartmak amacıyla bilimsel kazı çalışmaları 24.03.2006 tarihinde başlamıştır (Şekil 10,30,54-56). Kültür ve Turizm Bakanlığı, Van Valiliği İl Müze Müdürlüğü gözetiminde ve çeşitli meslek disiplinlerinden oluşan 11 kişilik uzman ekip ile bilimsel kazı çalışmaları 24.03-25.08.2006 tarihinde tamamlandı.

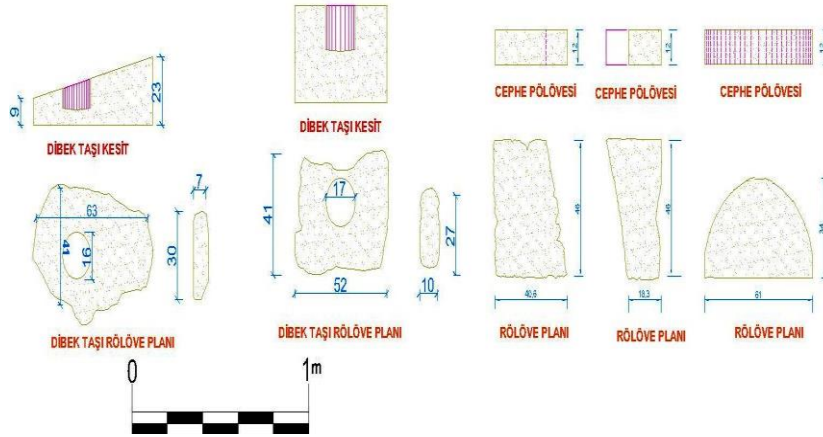
Şekil 54-56. Akdamar Manastırı Müştemilat Kazı Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kazı, Van Müze Müdürü Ahmet Mete Tozkoparan başkanlığı, Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi Şahabettin Öztürk'ün bilimsel sorumluluğunda dört uzman arkeolog, üç mimar, üç uzman sanat tarihçisi, bir uzman fotoğraf sanatçısı, beş kalifiye ve 15 işçiden oluşan ekip ile yapıldı (Şekil 53-58). Kazı çalışmaları toplam 3.435 m²'lik bir alanda yapıldı. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda; Kilise ana yapısının güneyinde, daha geç dönemlerde inşa edilmiş dikdörtgen planlı merkezi bir avlu etrafında sıralanmış mekânlar ortaya çıktı.

Şekil 57-59. Akdamar Manastırı Müştemilat Kazı Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kilisenin güneyindeki avlunun batı bölümünde kalan ve güney-kuzey istikametinde manastıra ait iki katlı 13 hücre odası, avlunun güneyindeki servis bölümüne ait 11 mekân, avlunun doğusunda bulunan sarnıç ve altı mekândan oluşan Ruhban Okulu'nun kazıları tamamlanarak temizlik ve düzenleme çalışmaları yapıldı (Öztürk, 2015: 160-170). Kazı çalışmalarında Ruhban Okulu'nun batı giriş kapısı önünde, üç parça halinde kalker taş üzerine Eylül 1884 tarihli Ermenice yazılmış bir kitabe ile Urartu dönemine ait farklı ebat ve özelliklere sahip üç adet çivi yazılı taş bulundu.

Şekil 60. Müştemilat Ruhban Okulundan Kazı ile Ortaya Çıkarılan Mimari Taş Örnekleri (Ş. Öztürk)

Kazı çalışmaları sonucunda beş adet envanterlik eser, 20 adet etütlük eser ve yivli, sırlı, kazıma bezemeli düz vb. seramik parçaları, metal parçalar, ahşap parçalar gibi malzemelerden oluşan amorf eserler bulundu (Şekil 57-62). Kazılarda ortaya çıkan harfiyat manastırın güney ve batısındaki uygun alanlara taşınmıştır (Öztürk-vd., 2007: 62-65).

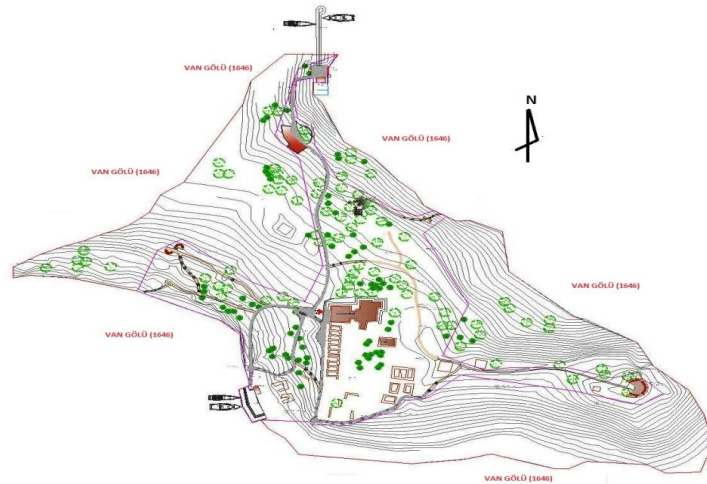
Şekil 61, 62. Akdamar Manastırı Müştemilat Kazı Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Van Valiliği İl Müze Müdürlüğü gözetiminde ve çeşitli meslek disiplinlerinden oluşan dokuz kişilik uzman bir ekip yardımıyla kazı çalışmaları 24.03-25.08.2006 tarihleri arasında yapılarak tamamlanmıştır. Kazı ekibi; Van Müzesi Başkanlığı, Müze Müdür Vekili Ahmet Mete TOZKOPARAN Bilimsel Sorumlusu, Dr. Mimar-Sanat Tarihçisi Şahabettin ÖZTÜRK Dr. Arkeolog: Hanifi BİBER Dr. Arkeolog: Rafet ÇAVUŞOĞLU Dr. Sanat Tarihçisi: Yalçın KARACA Arş. Gör. Sanat Tarihçisi: Eylem GÜZEL Müze Uzmanı Arkeolog: Emre Umut KÖSE Belgeleme Uzmanı: Ahmet Fatih SONMEZ 5 Kalifiye İşçi 15 Düz işçiden oluşmaktadır. Rölöve Ekibi; Dr. Mimar-Sanat Tarihçisi Şahabettin ÖZTÜRK Arş. Gör. Mimar Koray KARABULUT Arş. Gör. Mimar İlknur KARABULUT 'tan oluşmaktadır. Yapılan kazı çalışmaları yaklaşık 3.435 m²'lik bir alanı kapsamaktadır. Kazılarda şu ana kadar gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda; Kilise ana yapısının güneyinde, daha geç dönemlerde inşa edilmiş dikdörtgen planlı merkezi bir avlu etrafında sıralanmış mekânlar ortaya çıkartılmıştır.

Kilisenin güneyinde yer alan avlunun batı bölümünde kalan ve güney-kuzey istikametinde manastıra ait 13 hücre odası, avlunun güneyinde yer alan servis bölümüne ait 11 mekân, avlunun doğusunda bulunan sarnıç ve altı mekândan oluşan Ruhban Okulu'nun kazıları tamamlanarak temizlik ve düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkan harfiyat manastırın güney ve batı çevresine düzenleme yapılarak yerleştirilmiştir(Öztürk-vd., 2007: 62-65; Öztürk, 2019: 860-874).

7. PROJE ÇALIŞMALARI

Akdamar Manastırı'nın Kutsal Haç Kilise bölümü rölöve, restitüsyon ve restorasyon proje hazırlama çalışmaları Kültür Bakanlığı, Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü tarafından 2003 yılında başlatılmıştır. Yakup Hazan Mimarlık Limited Şirketi tarafından kilisenin rölöve, restitüsyon ve restorasyon hazırlanarak, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2004 yılında onaylanmıştır (Şekil 63). Kilisenin güneyinde yer alan müstemilat bölümü tamamıyla yıkık ve toprak altında kaldığından, yapının mimari özellikleri hakkında bir bilgi mevcut değildi.

Şekil 63. Akdamar Adası Çevre Düzenlenmesi Vaziyet Planı (Kült ve Tur. Bak. Arşivi)

Van Valiliği İl Müze Müdürlüğü başkanlığından 24.03-25.08.2006 tarihleri arasında kazı çalışmaları yapılmıştır. Yapılan kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkan tüm mimari veriler, uzmanlar tarafından uygulama projesine aktarılmıştır. Akdamar Adası'nın deniz ulaşımı, tarihi kilisesinin kuzey ve güney yaya ziyaretçi ilişkisini sağlamak, yapı bölümlerini gezmek ve rekreasyon alanlarını oluşturmak amacıyla Çevre Düzenleme Projesi, bakanlık teknik elemanlarınca hazırlanarak Van Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu tarafından 2007 yılında onaylanmıştır.

Kilise bilim kurulu ve ilgili birimlerce alınan karar kapsamında kazı sonucu ortaya çıkan mimari duvarlar, kum torbaları ile desteklenerek koruma metodu tercih edilmiştir. Ancak bir yıl sonra ortaya çıkan yapısal sorunlara kalıcı bir çözüm oluşturmak amacıyla alanın yeniden rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlama ihtiyacı doğmuştur. Bu kapsamda Van Valiliği İl Özel İdare Sekreterliği tarafından Akdamar Kilisesi Müstemilat bölümü rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır. Uygulama projeleri Işık Proje İnşaat Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi ve kazı bilimsel başkanı Dr. Mimar ve Sanat Tarihçisi danışmalığında hazırlanan projeler, Van Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 2012 yılında onaylanmıştır.

Hazırlanan müstemilat restorasyon projesinde 1-Tamamlanma, 2-Kısmı Tamamlama ve 3-Mevcut Durumu Onararak Korumak üç alternatiflerden, bölge kurulu Mevcut Durumu Onararak Korumak Projesi'nin uygulamasına karar vermiştir.

7.1. Belgeleme (Rölöve) Çalışmaları

Belgeleme (rölöve) çalışmaları 13.05-19.05.2005 ve 04.06-07.06.2006 tarihleri arasında bir ekip ile gerçekleştirilmiştir. Mimari belgeleme/rölöve çalışmasını gerçekleştiren proje ekibi; Şahabettin Öztürk Dr. Mimar-Sanat Tarihçisi, Mehmet Pekcan Işık Yüksek Mimar, Bayram Yıldırım İnşaat Teknikeri, Mustafa Yıldırım İnşaat Teknikeri oluşmuştur.

Belgeleme (rölöve), yapının çevresinde, üzerinde ve iç bölümlerine tespit edilen noktalar poligon noktaları belirlenmiştir. Belirlenen bu noktalar ile tekrar başlangıç noktasına bağlanmak suretiyle plan, kesit, cephe, basamak, vb. den oluşan yaklaşık 1964 nokta datası okunmuştur. Belgeleme çalışmasında fotogrametrik belgeleme amaçlı optik/elektronik aletler (total station) kullanılmıştır.

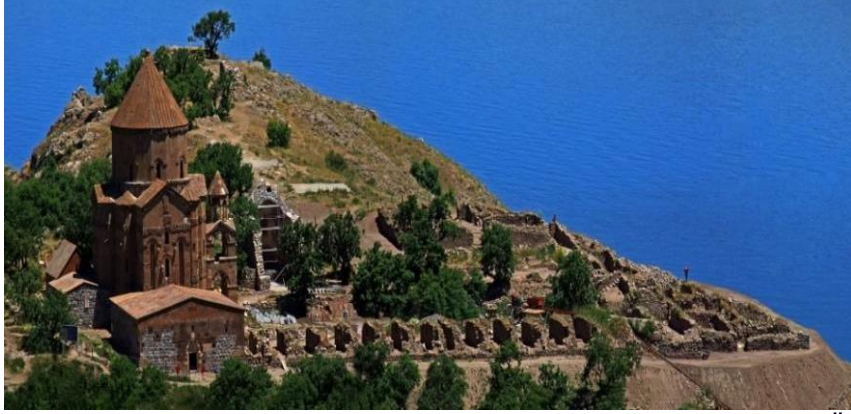

Şekil 64, 65. Akdamar Kilisesi Onarım Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kontrol sağlamak için "kapalı poligon sistemi" oluşturulmuş, tüm noktalar x,y ve z koordinat değerleri ile üç boyutlu belgelenmiştir. Optik aletin kullanılmasının da olanaksız olduğu küçük bir alanda ise ölçümler genel koordinat sistemine bağlanmak kaydı ile basit aletler (metre) kullanımı ile gerçekleştirilmiştir.

Profil tarağı ile 1/1 ölçekte taş/ahşap/süsleme detay belgelenmeleri yapılmış, bu profiller daha sonra plan/kesit/cephe çizimlerinde kullanılmak üzere bir scanner'da taranmış ve bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

Mimari elemanlar detaylı bir biçimde sınıflandırılmıştır. Minolta Dimage yedi ve Canon Digital Rebel (300D) dijital fotoğraf makineleri ile 1550 adet belgeleme yapılmıştır (Şekil 62-65).

Şekil 66. Akdamar Kilisesi Onarım Çalışmaları Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

8.ONARIM ÇALIŞMALARI

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2005 yılında ihalesi yapılan Akdamar Kilisesi Restorasyon İşi, Kartalkaya Proje İnşaat Ticaret Limited Şirketi ile Er-Bu İnşaat Kolektif Şirket ortaklığı tarafından yapılmıştır (Şekil 66,67).

Uygulama çalışmaları 25 Mayıs 2005 tarihinde başlatılmış, onarım çalışmalarına başlamadan önce can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla manastır ve çevre diğer yapıların mevcut yapısal durumları incelenerek, gerekli tüm önlemler alındı. Onarımlarda kullanılacak yeni taşlar özgün taşlar ile uyumları dikkate alınarak Van, Tatvan ve Ahlat'taki taş ocaklarının yer tesbiti yapıldı. Özgün harç ve sıva numuneleri uygun kimya laboratuvarlarında hazırlanan harç birimlerine bağlı kalarak, Fransa'dan ithal edilen "hidrolik kireç" ile birlikte onarımlarda kullanıldı.

Şekil 67. Akdamar Kilisesi Onarım Çalışmaları Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Akdamar Kilisesi, Müstemilat Bölümü ve Çevre Düzenlenme Proje restorasyon ve uygulama amaçlı çalışmalarında, yaklaşık 85 ton kaya, 1250 ton kum, 2000 ton su, 75 ton hidrolik kireç ve yedi ton taş tozu kullanıldı. Malzemenin kara ile ada arasındaki deniz ulaşımı dört adet tekneler ile sağlandı.

Adaya ulaştırılan malzeme 1.00 m. uzunluğundaki raylı yük vagonlar ile restorasyon alanına taşınması yapıldı (Şekil 66,67). Kilisenin en üst çatı ve dış cephesine rahat ulaşım

sağlamak amacıyla yaklaşık 30.00 m. yüksekliğinde ahşap iskeleler, beden duvarlarına temas ettirilmeden inşa edildi. Ana yapının çatısında yapılacak uygulamalar için paraşüt iplerinden oluşan özel bir kafes sistemi ile taşların stabilite dayanım testleri yapıldı. Kilise dış cephe ve örtüsündeki bitkiler fiziksel ve daha sonraları yapıya zarar vermeyecek kimyasal yöntemler tatbik edilerek, temizlik ve köklerini kurutma çalışmaları yapıldı. Kilisenin diğer yapıların örtü sisteminin mevsimsel olarak oluşacak kar ve yağmur sularının olumsuz bir şekilde etkilenmemesi için, drenaj ve izolasyonu çalışmaları yapıldı. Kilisenin kubbe örtüsünün merkezine 450 kg. ağırlığında haç kaidesi ve iki metre yüksekliğinde 110 kg. ağırlığındaki metal haç yerleştirildi. Kilise yapısının güneydoğusundaki Stephanos Şapeli'nin XIX. yüzyıl başlarında oluşan deprem sonucu yıkılan tonoz ve diğer yapı bölümlerinde kısmi tamamlama ve Konservasyon çalışmaları yapıldı (Belli-Başpaydar Belli, 2017: 491-504).

Şekil 68-70. Akdamar Kilisesi İç Mekân Süsleme Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Akdamar Kilisesi'nin dış beden duvarlarını süsleyen rölyefler, yapıyı çepeçevre dolaşan dört rölyef kuşağının taş üzerine büyük bir ustalıkla işlenmiş, çeşitli konular yer almaktadır. Bu konulardan bazıları; Hz. Yunus'un denize atılması, Hz. Adem ve Hz. Havva'nın cennetten kovulmaları, Hz. Davut ve Goliat'ın mücadelesi, Hz. Meryem ve kucağında Hz. İsa, Aslan ininde Daniel figürleri, ateşte üç İbrani genci vb. dini içerikli temalı süslemeler mevcuttur(Şekil 66-71).

Süslemelerde IX. ve X. yüzyıl Orta Asya Türk ve Abbasi Sanatı'nın etkisi de yer yer işlenmiştir. Cephe taş kabartma süslemelerinde 13 memeli hayvan, 12 kuş motifi kullanılmıştır. Bunlar; Aslan, Kaplan, Panter, Sığır, Kızıl Geyik, Ceylan, Yaban Koyunu, Vaşak, Domuz, Bozayı, Tilki, Tavşan ve Yaban Keçisi, Toy Kuşu, Ötücü Kuğu, Suna, Kınalı Keklik, Bildircin, Kaya Kartalı, Şahin, Atmaca, Küçük Kerkenez, Kızılgagalı Dağ Kargası, Tavus Kuşu ve Beç Tavuğu figürleri cephelerin değişik yerlerinde mevcuttur.

Akdamar Kilisesi'nin dış cephesindeki bu süslemeler özellikle günün farklı zaman dilimlerinde farklı renkler almaktadır. Cephe temizlik ve onarımında hem yeni taşların kullanılmasında hem de yüzey çatlaklar ve kırıkların tamamlanmasında, renk farklılıkları dikkate alınarak ayrı ayrı harçlar hazırlanarak uygulaması yapıldı (Adızel-Kızıroğlu Belli-Belli, 2015: 169-177). Kilise ve Çan Kulesi yer kaplaması dışındaki tüm bölümlerde özgün döşeme ile Van'a özgün bazalt taş arasında beş santimetre derz boşluğu bırakılarak yeni taşlar yerleştirildi.

Şekil 71. Akdamar Kilisesi İç Mekân Süsleme Onarım Görünüşü (Ş. Öztürk)

Kilisenin iç mekân uygulamaları yapılabilmesi amacıyla kurulan ahşap iskelenin duvar yüzeyindeki renkli fresklere ve yer döşemesindeki özgün bazalt kaplamalara zarar vermemek için tampon alanları oluşturuldu. Ahşap dikmeler altlık olmak amacıyla kum torbaları yerleştirildi. İç duvar yüzeyindeki renkli freskler adadaki nem oluşumu ve yarasaların olumsuz etkisi ile zarar görmüştür. Fresklerin onarımı fiziksel ve kimyasal olarak onarım ve koruma müdahaleleri yapıldı. Kilisenin doğu duvarında apsis bölümünde zamanla üzeri bilinçli olarak mavi boya ile kapatılan altı aziz figürü, yeniden ortaya çıkartıldı.

Şekil 72,73. Akdamar Kilisesi İç ve Dış Onarım Çalışmaları Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Fresklerin orijinal dokusu içinde dökülen kısımlara onarımında İtalya'dan getirilen özel boyalar ile rötuş yapıldı. Onarım aşamalarında yapının nemden oluşabilecek olumsuz etkisinden yok etmek amacıyla İngiltere'den getirilen özel bir kimyasal madde kullanıldı. Özellikle duvarların zemine yakın olan bölgelerine tatbik edilerek, yapının nem ve rutubet korunması sağlandı. İç mekân güney duvarındaki Kral Locası ile jamaton içerisindeki kuyunun çevresi paslanmaz çelik ve cam lamine malzemeden oluşan korkuluk imalatı yapıldı (Şekil 72-75).

Şekil 74,75. Akdamar Kilisesi Müstemilat Bölümü Onarım Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Kilise ve batı jamaton bölümlerinin kapı-pencere doğrama kayıt ve kanatlarında ceviz ağacı kullanıldı. Kilisenin üst kotundaki ve kubbe kasmağındaki dikdörtgen formlu pencere camlarına iki santimetre çapında delikler açılarak, iç ve dış hava sirkülasyonu oluşması kuşların iç mekâna girişi ve zararlı etkileri engellendi. Akdamar Kilisesi, çevresinde kar ve yağmur sularının yapıya zarar vermemesi amacıyla kapalı drenaj çalışması yapılarak suların yapıdan uzaklaştırılması sağlandı (Şekil 65-74).

Şekil 76. Akdamar Manastırı Çevre Düzenlenmesi Vaziyet Planı (Kült ve Tur. Bak. Arşivi)

Kilisenin güneyinde yer alan müştemilat bölümü içerisinde yer alan avlu, hücre odaları, servis bölümü, sarnıç ve ruhban okulu koruma ve onarımı genel prensip olarak, olduğu gibi korunması tercih edilmiştir. Bu kapsamda daha önce kum torbaları ile beden duvarları desteklenerek koruma ile yapılan uygulamalarda alan temizlenmiştir.

2012 yılında ilgili kurul tarafından onaylanan projeye bağlı kalarak tüm müştemilat yapılarının iç ve dış beden duvarları sağlamlaştırması, derz onarımı ve duvar üst kısımlarının hidrolik harç ile koruma altına alınması tamamlanmıştır (Öztürk, 2019: 860-874).

8.1. Çevre Düzenleme Çalışmaları

Akdamar Adası'nın genel coğrafik yapısı, doğal kaya üzerinde engebeli topoğrafik bir alandan oluşmaktadır. Adaya ulaşım deniz yolu ile güney ve kuzeydeki iki liman ile sağlanır. Bakanlık tarafından hazırlanan Çevre Düzenleme Projesi'nde kuzey ve güney limanlarının onarımı ve yenilenmesi de ele alınmıştır.

Çevre Düzenleme Projesi'nde yaya ulaşım, güney-kuzey bilet gişe ve turnikeleri, bekçi güvenlik odası, bay ve bayan wc'ler, kapalı oturma yerleri, kafeterya ve hediyelik eşya satış dükkânları yer almaktadır. Ayrıca, ada da Van Gölü'nde yüzmek amacıyla soyunma-giyinme kabinleri, travers ahşap oturma alanları, çöp kovaları, doğu seyir terası ve bayrak direği ile engelli asansör yer almaktadır (Şekil 76-78).

Şekil 77, 78. Akdamar Manastırı Güneş Enerjisi ve Çevre Onarım Görünüşü (Ş. Öztürk)

Tarihi kilise ve çevresindeki yapılar çevre ulaşım ilişki sağlayan yolların bir bölümü basamaklı merdiven şeklinde düzenlenmiş, özgün moloz taş kaplamalı yolun bakım ve onarımı yapılmıştır. Yeni yapılan yaya ulaşım yolu ise taş kaplamalı, yer yer travers ahşap ve urgan korkuluk olarak düzenlenmiştir.

Çevre Düzenleme Projesi'nin uygulaması, kilise müstemilatının mevcut hali ile korunmasına yönelik proje ile birlikte 2009-12 yılları arasında yapılmıştır. 2010 yılında Kalkınma Bakanlığı Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın maddi katkıları ile güneş panelleri adanın güneybatı bölümüne yerleştirilerek, manastırın elektrik ihtiyacı sağlanmıştır (Öztürk, 2019: 872-874).

Şekil 79, 80. Akdamar Manastırı Açılış Töreni İç ve Dış Görünüşleri (Ş. Öztürk)

Adanın muhtelif bölgelerinde yapılan sondaj çalışmalarında bulunan yeraltı suyunun acı ve kullanılacak nitelikte olmadığı ortaya çıktı. 2018 yılında Van Büyükşehir Belediyesi VASKİ tarafından kara ile ada arasındaki 4.100 m. uzunluğunda göl içerisine su borusu döşenerek, adadaki tatlı su ihtiyacı sağlanmıştır (Öztürk, 2019: 860-874).

9.SONUÇ

Van Gölü Havzası'nın en önemli anıtsal eserlerinden biri olan Akdamar Kilisesi'nin onarımı, kazı ve çevre düzenleme çalışmaları Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tamamlanarak il, bölge, ülke ve dünya kültürel mirasına önemli kazanımlar sağlamıştır.

Akdamar Kilisesi'nin açılış töreni 31 Temmuz 2006 tarihinde yapılmıştır. Törene dönemin Kültür ve Turizm Bakanı, Sayın Atilla Koç başta olmak üzere, Türkiye Ermeni Patriği merhum Sayın Mesrob Mutafyan, Ermenistan Kültür Bakan yardımcısı Sayın Gagik Gurciyan, yaklaşık 30 ülkenin Büyükelçileri, Ermeni cemaatinin temsilcileri ve özel davet ile birçok yerli ve yabancı turist katılmıştır (Şekil 79-82). Tören birlik ve beraberlik, hoşgörü mesajları verilerek tamamlanmış, yapının müze olarak kullanılmasına, yılda bir gün ibadete açılarak ayin yapılmasına olanak verecek şekilde düzenlenmesine karar verilmiştir.

Şekil 81, 82. Akdamar Adası Genel Görünüşü (Ş. Öztürk)

Atılan bu adım, yüzyıllarca aynı coğrafyayı paylaşmış, ortak evrensel değerlere sahip iki kadim halkın, kültürel bir miras sayesinde ilişkilerinin iyileşmesine vesile olması açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır.

Kiliseyi yılın farklı zamanlarında ziyaret etmek isteyen yerli ve yabancı ziyaretçiler bölgenin kültür turizminin gelişimine katkı sağlarken, ayin için kentte önceden gelen ve oradaki turistik işletmeleri kullanarak turizmi hareketlendiren ziyaretçiler ise din turizminin canlanmasını sağlar. Koruma ve onarma işlemleri sadece belli yapılar üzerinde değil, farklı uygarlıklar, dönemler, inanışlara ait maddi ve manevi kültürel miraslarla yapıldığında ulaşabilir.

Akdamar Kilisesi, sahip olduğu mimari özellikleri ile restorasyon sonrası günümüzde yıllık yaklaşık 225.000 yerli ve yabancı (Van Müze Müdürü Erol Uslu'nun 2019 Kasım ayı verisi) turist ziyaret etmektedir.

Sonuç olarak, yapılan iyi niyetli ve başarılı onarım ve koruma çalışmaları ile Akdamar Manastırı'nın durumu ve bölge üzerindeki olumlu etkisi ile kilisenin bugünü dünden, geleceği bugünden daha iyi olacaktır.

10. KAYNAKÇA

- Adızel, Ö., Kızıroğlu, İ., Belli, O., Belli, V.E., (2015). Tarihi Akdamar Kilisesi Dış Kabartmalarında Nesli Tükenme Tehlikesi Altında Olan Hayvanların Resimleri. *III. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* 22-24 Eylül 2014, Ahlat-Bitlis, 169-177, Ankara.
- Akinian, N. (1920). History of the Catholicoses of Aghtamar, Vienna.
- Andreasyan, H. D. (1974). "Akdamar Kilisesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVI, 21, İstanbul.
- Bachman, W. (1913). *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*. Leipzig, J. C. Hinrichsche Buchhandlung.
- Belli, V. E. ve Başpaydar Belli, F. (2017). Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişmesinde Temsili Bir Örnek: Akdamar Kilisesi Restorasyonu. *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu*, 491-504, Ankara.
- Brosset, M. (1874). *Collection d' Historiens Armeniens*, St. Petersburg.
- Cuneo, P. (1988). *Architettura Armena*, Roma: Printed in Italy.
- Deyrolle, M. T. (1876). *Le Tour du Monde*, XLVIII, Paris.
- Güzeloğlu, S. (1996). *Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul: Kent Matbaası.
- Honigman, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul.
- Hovannisian, G. R. (2016). Tarihi Kentler ve Ermeniler VAN, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- İbşiroğlu, M. Ş. (1997). Akdamar Kilisesi Işıkla Canlanan Duvarlar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbşiroğlu, M. Ş. (2003). Ahtamar Kilisesi (Çev., Alev Yalınız), İstanbul, 23.
- İbşiroğlu, M. Ş. 1963 Die Kirche von Achtamar, Berlin und Mainz.
- Karaca, Y. (1996). *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van, 17,18.
- Karaca, Y. (2004). *Doğu Anadolu Bölgesi, Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Van, 32-164.
- Karaca, Y. (1999). Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası, *Dünyada Van*, XVII, Ankara, 1-13;
- Kaşkarlı, M. A. ve bşk., (1985). Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara.
- Küçük, A. (1997). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara.

- Kürkçüoğlu, E. ve bşk. (2000). Ortaçağ'da Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti, *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara.
- Kökler, O. (2005). *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık.
- Kevorkiam, R. H. ve Paboudjran, P. B. (2013). 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ERMENİLER, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Lehman-C. F. H. (1910). *Armenia Einst und Jest*, II.-1, Berlin.
- Lynch, H. F. B. (1965). *Armenia Travels and studies I-II*, London, 1901, Beyrut.
- Lalayan, E. (1910). Couvents celebres du Vaspurakan, *Azgakrakan Handes*, XXI, Tiflis.
- Mango, C. (1976). *Byzantine Architecture*, New York.
- Mercangöz, Z. ve bşk. (1995). Ortaçağ'da Van Hıristiyan Dönemi, *Van*, İstanbul.
- Otto-Dorn, K. (1962). *Akdamar Kilisesi Figür Kabartmalarında Türk Tesiri*, Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 322-325.
- Öney, G. (1989). *Akdamar Kilisesi*, Ankara.
- Öztürk, Ş. (2019). Akdamar Kilisesi 2005 ve Sonrası Onarım Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme, *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergisi*, Cilt: 12 Sayı: 4, 860-874.
- Öztürk, Ş., (2015). 2006 Yılı Akdamar Kilisesi Kazı Çalışmaları, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 04-07 Eylül 2006-Bitlis*, 160-170. Ankara.
- Öztürk, Ş. (2013). Van Gölü Havzası'nda Bat ve Kerpiçin Mimaride Kullanımı, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Erzurum: 103-122.
- Öztürk, Ş., Biber, H., Çavuşoğlu, R., Karaca, Y., (2007). Akdamar Kilisesi Restorasyon ve Kazı Çalışmaları. *Mimarlık*, 336, 60-65.
- Öztürk, Ş. (2013). Mud Brick, Bat and Natural Mud Brick in the Production Techniques in Van, *Kerpiç'13, New Generation Earthen Architecture: Learning from Heritage, International Conference 11-15 September, IAU*, 121-133.
- Öztürk, Ş. (2018). *Geleneksel Van Evleri C. I-II*, Ormat Matbaacılık: Kayseri.
- Strzygowski, J. (1918). *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vienna, 1918.
- Şahin, R. (1988). *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul.
- Thierry, J. M. Donabedian, P. (1998). *Armenian Art*, New York.
- Thierry N. (1983). "Le Cycle de la Creation et de la Faute d'Adam a Alt'amar", *REA*, XVII, Paris.
- Uras, E.(1950). Tarihte *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara.